

PRZYWRACAMY
SERCE NIEPODLEGŁEJ

KATALOG WYSTAWY

Państwo ma dwie funkcje wyraźnie państwowe i wyraźnie z jego bytem związane: **wojsko i politykę zagraniczną.**

Józef Piłsudski

PRZYWRACAMY
SERCE NIEPODLEGŁEJ

KATALOG WYSTAWY

**Katalog wystawy przygotowanej
przez Stowarzyszenie Saski 2018**

Kurator i opracowanie wystawy:

Maria Wardzyńska

Konsultacja merytoryczna:

prof. dr hab. Marian Marek Drozdowski

Konsultacja varsavianistyczna:

Piotr Otrębski

Jerzy Bombczyński

Współpraca:

Stowarzyszenie INTBAU Polska,
Stowarzyszenie Zespół Opiekunów Kulturowego Dziedzictwa Warszawy „ZOK”,
Dowództwo Garnizonu Warszawa

Opracowanie graficzne:

Marta Gierych

Druk:

Efekt – Jan Piotrowski, Tadeusz Markiewicz spółka jawna

Materiały archiwalne ze zbiorów:

Biblioteki Narodowej,
Centralnego Archiwum Wojskowego,
Muzeum Wojska Polskiego,
Narodowego Archiwum Cyfrowego,
Muzeum Powstania Warszawskiego,
Fundacji Archeologii Fotografii

Na okładce:

fotografia autorstwa Zofii Chomętowskiej z kolekcji ©Chomętowscy / FAF

<http://saski2018.pl>

ISBN: 978-83-956115-0-6

Warszawa 2019

Katalog dostępny na zasadzie wolnej licencji, tj. Creative Commons Uznanie autorstwa
– Na tych samych warunkach 3.0 Polska (BY-SA)

SZANOWNI, DRODZY RODACY!

Jako senior varsavianistyki, historyk Bitwy Warszawskiej 1920 roku, warszawskiego września i Powstania Warszawskiego 1944 roku i roli Jana Pawła II w dziejach Warszawy, czuję się zaszczycony przez Stowarzyszenie Saski 2018 za możliwość zabrania głosu za koniecznością realizacji deklaracji Pana Prezydenta RP dr Andrzeja Dudy z 11 listopada 2018 roku o restytucji Pałacu Saskiego, jako „trwałego pomnika niepodległości, symbolu ciągłości państwowej oraz przywiązania obywateli do rodzimej kultury i dziedzictwa, które stanowią dobro wspólne całego Narodu”. Jak funkcjonuje ten symbol przekonały nas uroczyste obchody 80-lecia wybuchu II wojny światowej.

Ambicją organizatorów wystawy jest pokazanie historii placu marszałka Piłsudskiego oraz dziejów głównych gmachów, które do grudnia stanowiły zachodnią pierzeję placu.

W rejonie dzisiejszego Grobu Nieznanego Żołnierza w 1661 roku powstał barokowy pałac Jana Andrzeja Morsztyna, podskarbiego wielkiego koronnego, przywódcy stronnictwa profrancuskiego. Był on ośrodkiem życia kulturalnego stolicy, zawierając teatr, galerię sztuki i salę koncertową. Właściciel pałacu był najwybitniejszym poetą polskiego baroku.

W sąsiedztwie kanclerz wielki koronny Jerzy Ossoliński związany z królewiczem a następnie królem Władysławem IV z dynastii Wazów, bohater wojen polsko rosyjskich 1609-1618, wybitny pamiętnikarz i dyplomata, wznosił w latach 1639-1642 swój nowoczesny pałac przy obecnej ul. Wierzbowej.

W 1713 roku Pałac Morsztyna został zakupiony od córki właściciela przez króla Augusta II Mocnego. Po przebudowie, przy pomocy saskich urbanistów i architektów, powstał pałac Saski, jako rezydencja królewska w obrębie założenia architektoniczno-ogrodowego tzw. Osi Saskiej. Pałac Ossolińskich – wojewody sandomierskiego – nabył minister saski, Henryk Brühl. Pałac był przebudowany według projektu Tylmana z Gameren i rozbudowany według projektu Dominika Merliniego, w latach 80-tych XVIII stulecia.

W 1727 roku Ogród Saski stał się ogrodem publicznym.

Dalsza rozbudowa rezydencji królewskiej, to okres panowania Augusta III. Był to również czas odrodzenia elit intelektualnych i ożywienia kulturalnego po zniszczeniach Wielkiej Wojny Północnej, czemu wyraz dano w powiedzeniu: „Za króla Sasa jedz, pij i popuszczaj pasa”. Po wybuchu wojny siedmioletniej August III częściej rezydował w Warszawie, a wraz z królem do miasta przybyli członkowie dworu i najwyżsi urzędnicy.

Przebudowany Pałac Saski stał się nie tylko centrum życia politycznego Rzeczypospolitej i Saksonii, ale także ważnym centrum życia muzyczno-teatralnego.

W epoce Stanisława Augusta Poniatowskiego pałac przestał być rezydencją królewską i w latach 1763-1797 był własnością elektorów saskich.

W czasie Powstania Kościuszkowskiego dziedziniec Saski (późniejszy plac Saski) 17 kwietnia 1794 roku stał się miejscem krwawej bitwy ludu Warszawy pod wodzą szewca Jana Kilińskiego, wspomaganego przez armatkę kapitana Henryka Drozdowskiego, która pomogła zatrzymać pochód rosyjskiej dywizji generała Nowickiego. Jego żołnierze opanowali Pałac Saski i sąsiednie budynki grabiąc je i niszcząc w stanie alkoholowego upojenia. Kontratak regimentu Działyńskiego, pod dowództwem pułkownika Haumana, wspierany przez ludzi Kilińskiego zmusił kolumnę rosyjską do odwrotu i ustąpienia z miasta. Walki z rosyjskimi punktami oporu (siedziba Ambasadora Igelstroma, klasztor Kapucynów, pałac Rzeczypospolitej) trwały do południa 18 kwietnia. Padło 2250 Rosjan, blisko 2000 dostało się do niewoli. Zginęło około 1000 polskich żołnierzy i około 2000 osób spośród ludności cywilnej. Bitwa została wygrana przez warszawskich powstańców.

W 1797 roku Pałac Saski nabył rząd pruski. Wkrótce zaczął pełnić rolę pałacu czynszowego. W północnym skrzydle pałacu w latach 1804-1817 znajdowało się Liceum Warszawskie i mieszkanie służbowe rodziny Mikołaja Chopina, nauczyciela francuskiego. Tutaj przeżył dzieciństwo Fryderyk Chopin. W 1812 roku pałac był także rezydencją ambasady francuskiej. Po klęsce Księstwa Warszawskiego i Kongresie Wiedeńskim Pałac Saski stał się własnością rządu Królestwa Polskiego i rezydencją Wielkiego Księcia Konstantego. W 1817 roku w Pałacu Saskim zaczęła działać pierwsza giełda papierów wartościowych na ziemiach polskich, przeniesiona w 1828 roku do rotundy przy placu Bankowym (dzisiejszej siedziby kolekcji Zbigniewa i Janiny Porczyńskich im. Jana Pawła II).

Po zdławieniu Powstania Listopadowego i likwidacji resztek autonomii Królestwa Polskiego, zdewastowany pałac z nakazem przebudowy nabył w 1837 roku kupiec z Brześcia Litewskiego, Jan Skworców. Korpus główny pałacu rozebrano, pod kierownictwem Adam Idźkowskiego, powstały dwa samodzielne budynki z wewnętrznymi dziedzińcami. Na miejsce rozebranego korpusu wzniesiono kolumnadę łączącą bezpośrednio pałac z Ogrodem Saskim.

Kolumnada ta stała się ozdobą architektoniczną Warszawy, przyjętą z sympatią przez jej mieszkańców, którzy podlegali coraz brutalniejszej rusyfikacji nie tylko w szkole, administracji, ale też w wyglądzie miasta, rosnącej liczby cerkwi. W 1841 roku na Placu Saskim wzniesiono na przeciw kolumnady, według projektu Antoniego Corazziego, monumentalny pomnik siedmiu generałów, którzy nie wierząc w pokonanie armii rosyjskiej, nie poddali się zaleceń organizatorów Powstania Listopadowego.

Od lat 60-tych XIX stulecia do końca lipca 1915 roku pałac stał się siedzibą Dowództwa Warszawskiego Okręgu Wojskowego. Dowództwo to zdławiło Powstanie Styczniowe i rewolucję 1905-1906 roku, zwaną często czwartym powstaniem. Nowym symbolem panowania rosyjskiego na ziemiach polskich stał się z kolei zbudowany na Placu Saskim w latach 1894-1912 sobór św. Aleksandra Newskiego, według projektu Leontija Benoisa, wzniesiony na miejscu przeniesionego pomnika generałów, zwanego przez warszawiaków pomnikiem hańby. Sobór posiadał złożone bizantyjskie kopuły. Towarzysząca soborowi dzwonnica miał 70 m wysokości i była wówczas najwyższą budowlą w Warszawie. Nikt jednak nie był w stanie zniszczyć polskiego charakteru miasta, które od 1906 roku przeżywało dynamiczny rozwój szkół i towarzystw polskich, w tym namiastki szkolnictwa wyższego reprezentowanego przez Towarzystwo Kursów Naukowych, energicznie prowadzonego przez Piotra Drzewieckiego, współzałożyciela Komitetu Obywatelskiego Warszawy i jej prezydenta w latach 1917-1921.

Pałac Saski pod koniec okupacji niemieckiej, po kryzysie legionowym w lipcu 1917 roku stał się siedzibą sztabu Polskiej Siły Zbrojnej, którym kierował generał Tadeusz Rozwadowski. Żołnierze i oficerowie PSZ w listopadzie 1918 roku brali aktywny udział w rozbrajaniu Niemców i, przez generała Rozwadowskiego, zgodnie z decyzjami Rady Regencyjnej, 14 listopada 1918 roku zostali oddani pod rozkazy Tymczasowego Naczelnika Państwa i Naczelnego Wodza Józefa Piłsudskiego.

Na Placu Saskim 18 kwietnia 1919 roku, Stanisław Wojciechowski, pełniący funkcję ministra spraw wewnętrznych, w imieniu Naczelnika Państwa, przywitał przybyłe do Warszawy dywizje Armii Polskiej we Francji gen Józefa Hallera, stanowiącą „pięść uderzeniową” odradzającej się armii polskiej.

Pałac Saski stał się siedzibą Sztabu Generalnego, w którym latem 1920 roku generał Rozwadowski, generał Kazimierz Sosnkowski, i doradca Szefa Sztabu Generalnego generał Maxime Weygand opracowali, zgodnie z koncepcją Naczelnego Wodza, zatwierdzonym przez niego, tajny rozkaz o przegrupowaniu do Bitwy Warszawskiej, wydany 6 sierpnia 1920 roku z podpisem generała Tadeusza Rozwadowskiego i pułkownika oddziału III Naczelnego Dowództwa, pułkownika Tadeusza Piskora. Rozkaz ten był przez Naczelne Dowództwo, zgodnie z rozkazami Naczelnego Wodza, stale modyfikowany, podobnie jak rozkaz stoczony w dniach 29 sierpnia - 19 września 1920 roku Bitwy Niemeńskiej oraz ofensywy na Froncie Południowym wrzesień - październik 1920 roku.

W Sztabie Generalnym w Pałacu Saskim przygotowano dokumenty dla Naczelnika Państwa do umowy politycznej polsko-francuskiej z 19 lutego 1921 roku i tajnej konwencji wojskowej polsko-francuskiej z 21 lutego 1921 roku.

5 maja 1921 roku Warszawa i cała Polska na Placu Saskim po uroczystej Mszy św. celebrowanej przez biskupa polowego Stanisława Galla z udziałem Naczelnika Państwa Józefa Piłsudskiego, oddała hołd Napoleonowi, cesarzowi Francuzów, w 100. Rocznicę śmierci. Z dział ustawionych w Ogrodzie Saskim oddano 101 wystrzałów dla przypomnienia tej rocznicy.

22 maja 1921 roku Warszawa witała na stałe swoje pułki wracające z wojny. Były to: 21 i 36 pułk piechoty, 1 Pułk Szwoleżerów i 1 dywizjon artylerii konnej. Po ich defiladzie na Krakowskim Przedmieściu, w Ogrodzie Saskim odbył się obiad żołnierski, w czasie którego Józef Piłsudski podkreślił: „Od zachowania ludności cywilnej nieraz zależy zwycięstwo. Warszawa trwożliwa, ta Warszawa nerwowa umiała jednak stanąć na wysokości zadania, gdy niespełna rok temu nieprzyjaciel stanął u jej bram i postawą swoją, pełną poświęcenia i odwagi, przechyliła szalę zwycięstwa na naszą stronę”. Przemówienie swoje Piłsudski zakończył toastem „Niech żyje Warszawa!”

W związku z wizytą Naczelnika Państwa w Rumunii w dniach 12-15 września 1922 roku Sztab Generalny w Pałacu Saskim przygotował dokumentację dla podpisanej w tym czasie konwencji o przymierzu odpornym polsko-rumuńskim.

Rola Placu Saskiego, jako centralnego placu stolicy, zajaśniała w dniu 3 maja 1923 roku, kiedy na nim odsłonięto pomnik księcia Józefa Poniatowskiego Marszałka Francji w obecności I Marszałka Polski Józefa Piłsudskiego i Ferdinanda Focha Marszałka Francji i Polski.

Pałac Saski jest związany z Józefem Piłsudskim jako Szefem Sztabu Generalnego od 16 grudnia 1922 roku do 9 czerwca 1923 roku Żegnając się w gmachu Sztabu Generalnego w dniu 13 czerwca 1923 roku ze swymi współpracownikami sztabowymi, na których zwierzchnictwo objął generał Stanisław Haller, bohater walk z kawalerią Budionnego, Piłsudski przedstawił następującą myśl: „Honor służby jest jak sztandar żołnierza, z którym żołnierz rozstaje się wraz z życiem... Bez honoru służba wojskowa zawsze jest bez duszy i traci siły”.

Twórcy naszej wystawy nie zapomnieli wyeksponować wielkiego dnia Placu Saskiego, 2 listopada 1925 roku – dnia uroczystości pogrzebu Nieznanego Żołnierza – nieznanego obrońcy Lwowa. Po nabożeństwie w Katedrze Św. Jana trumnę Nieznanego Żołnierza przewieziono na Plac Saski. W pochodzie udział wzięli: Prezydent Stanisław Wojciechowski Minister Spraw Wojskowych generał Władysław Sikorski, Sejm, Senat, Rząd, przedstawiciele państw obcych, wojsko i tłumy publiczności. W chwili złożenia trumny w całej Polsce zapadła jednogminutowa cisza. Grobowiec zaprojektował artysta rzeźbiarz Stanisław Ostrowski.

Pałac Saski, jako siedziba Sztabu Głównego, od 9 czerwca 1935 roku kierowanego przez generała Wacława Stachewicza, był miejscem pracy nad 6- letnim planem modernizacji polskich sił zbrojnych, których częścią integralną był plan budowy Centralnego Okręgi Przemysłowego w widłach Wisły i Sanu. Tutaj pod koniec 1938 roku

zakończono prace nad planem operacyjnym Wschód i w marcu 1939 roku rozpoczęto intensywne prace nad planem operacyjnym Zachód, przewidujący w pierwszej fazie działań obronnych (do dwóch tygodni) prowadzenie walki opóźniającej i wiązanie nieprzyjaciela na skrzydłach, by skupić wystarczające siły do stoczenia bitwy w wielkim łuku Wisły. Wycofanie się Francji i Wielkiej Brytanii 12 września 1939 roku w Abbeville ze zobowiązań sojuszniczych, a przede wszystkim agresja sowiecka na Polskę 17 września 1939 roku, plan ten przekreśliło.

Na wystawie wiele informacji dotyczy Pałacu Brühla, w latach 1932-1939 całkowicie zagospodarowanego przez Ministerstwo Spraw Zagranicznych, po przebudowie i rozbudowie kierowanej przez wybitnego architekta Bohdana Pniewskiego. Najwybitniejszą postacią Pałacu w XX wieku był Józef Beck. Przejdzie on do historii dyplomacji polskiej jako realizator wskazań marszałka Józefa Piłsudskiego, polityki równowagi w trudnej geopolitycznej sytuacji Państwa Polskiego, leżącego między imperialistyczną, bolszewicką Rosją i hitlerowską Rzeszą Niemiecką.

Przeciwstawienie Hitlerowi Polski, Francji i Wielkiej Brytanii, będących w oficjalnym sojuszu, dało początek wielkiej antyhitlerowskiej koalicji. Ale wielcy ludzie potrafią też popełnić istotne błędy. W przypadku Becka była to ultimatum dla 2 milionowej Litwy w sprawie nawiązania stosunków dyplomatycznych i ultimatum w sprawie Zaolzia wobec Czechosłowacji. Beck był wielki 5 maja 1939 roku, kiedy w Sejmie powiedział „nie” żądaniom Hitlera w sprawie Gdańska i Korytarza Pomorskiego. Przypominam, że tego dnia, po wystąpieniu jego przemówienia, zebrali się na Placu Saskim i na dziedzińcu Pałacu Brühla warszawiacy z orkiestrami i transparentami, a Beck w przemówieniu do nich powiedział: „Pragnąłbym, żebyście wiedzieli, że w tym gmachu staramy się wyczuć Wasze uczucia i Wasze myśli i żebyście wierzyli, że staram ze swymi współpracownikami prowadzić taką politykę zagraniczną, do której moglibyście mieć zaufanie”.

Po bohaterskiej trzytygodniowej obronie Warszawy Plac Saski, podobnie jak po przegranym Powstaniu Kościuszkowskim, Listopadowym, Styczniowym i rewolucji 1905-1906 stał się symbolem narodowego dramatu, narodowego upokorzenia. Plac otrzymał od okupantów nazwę Placu Hitlera. Pałac Saski i Pałac Brühla zajęli hitlerowscy dygnitarze. Bolesna rana zadana przez nich, w postaci wysadzenia w powietrze obu pałaców po powstaniu przez wyspecjalizowane hitlerowskie bataliony saperskie, trwa do dzisiaj.

Na wystawie przypomniane są opinie o potrzebie odbudowy zniszczonych zabytków Warszawy, wybitnych architektów i urbanistów. Jeden z nich, profesor Jan Zachwatowicz, autor odsłonięcia, za czasów prezydenta Starzyńskiego, Barbakanu i murów obronnych Starego Miasta w Warszawie powiedział m.in. „Niemcy pragnąc zniszczyć nas, jako naród, burzyli pomniki naszej przeszłości. Bo naród i pomniki jego kultury to jedno... Z premedytacją wydarto całe strony naszej historii, pisane kamiennymi zgłoskami architektury. Poczucie odpowiedzialności wobec przyszłych pokoleń domaga się odbudowy tego, co nam zniszczono, odbudowy pełnej, świadomej popełnionego fałszu.”

Plac Saski, dziś Plac Piłsudskiego, i Grób Nieznanego Żołnierza stały się od 2 czerwca 1979 roku symbolem wielkiego narodowego odrodzenia, kiedy polski papież Jan Paweł II modlił się z nami „Niech zstąpi Duch Twój, Niech zstąpi Duch Twój i zmieni oblicze ziemi. Tej ziemi”. Dzięki Jego pierwszej pielgrzymce do kraju ojczystego, zaczęliśmy odważnie podnosić się z kolan i stwierdziliśmy, że jest nas miliony, które wkrótce znalazły się w „Solidarności”. Nie możemy zapomnieć, że w tym dniu wielkiego narodowego spotkania na Placu Zwycięstwa, dziś Placu Piłsudskiego, Jan Paweł II w czasie homilii 2 czerwca 1979 roku powiedział znamienne słowa: „Dzieje Ojczyzny napisane przez grób jednego Nieznanego Żołnierza. W dziejach Polski – dawnych i współczesnych – Grób ten znajduje szczególne pokrycie. Szczególne uzasadnienie. Na ilu to miejscach ziemi ojczystej padał ten żołnierz. Na iluż to miejscach Europy i świata przemawiał swoją śmiercią, że nie może być Europy sprawiedliwej bez Polski niepodległej na jej mapie?... Przyklękąłem przy tym Grobie, wspólnie z Księdzem Prymasem, aby oddać cześć każdemu ziarnu, które padając na ziemi i obumierając w niej, przynosi owoc. Czy to będzie ziarno krwi żołnierskiej przelanej na polu bitwy, czy ofiara męczeństwa w obozach i więzieniach? Czy to będzie ziarno ciężkiej, codziennej pracy w pocie czoła na roli, przy warsztacie w kopalni, w hutach i fabrykach? Czy to będzie ziarno miłości rodzicielskiej, która nie cofa się przed daniem życia nowemu człowiekowi i podejmuje trud wychowawczy?... Czy to będzie ziarno samego cierpienia na łóżach szpitalnych, w klinikach, sanatoriach, po domach – wszystko, co Polskę stanowi?”

Skromny Krzyż na Placu Piłsudskiego, w miejscu krzyża formowanego przez warszawiaków, przez bukiety i wiązanki kwiatów, w czasie stanu wojennego, przypomina nam obywatelskie zobowiązania podjęte na tym placu w dniach narodowego zjednoczenia i narodowych nadziei – powstania Niepodległej, Demokratycznej, Sprawiedliwej, Chrześcijańskiej, Najjaśniejszej Rzeczypospolitej.

Chcę jednak podkreślić, że historiografia związana z dzisiejszym Placem marsz. Józefa Piłsudskiego przemawia za ideą odbudowy Pałacu Saskiego, Pałacu Brühla i domknięcia zachodniej pierzei placu. Jako przewodniczący Komisji Naukowej Obywatelskiego Komitetu Odbudowy Zamku Królewskiego pamiętam rozmowy prowadzone pod kierownictwem Profesora Stanisława Lorentza, że po odbudowie Zamku, stoi przed nami zadanie odbudowy Pałacu Saskiego i Pałacu Brühla.

Odbudowa Warszawy i jej zabytków nie jest jeszcze ukończona.

prof. dr hab. Marian Marek Drozdowski, IH PAN

14 września 2019 roku

PRZYWRACAMY SERCE NIEPODLEGŁEJ

Wystawa „Przywracamy Serce Niepodległej” ukazuje bogatą historię najważniejszego placu Warszawy – placu marsz. Józefa Piłsudskiego – oraz dzieje głównych gmachów, które do grudnia 1944 roku tworzyły jego zachodnią pierzeję.

W okresie **II Rzeczypospolitej Polskiej** plac Saski (od 1928 roku: pl. Marszałka Józefa Piłsudskiego) oraz znajdujące się przy nim Pałac Saski i Pałac Brühla zyskały szczególną rangę. Plac był najważniejszym placem odrodzonego państwa polskiego, na którym odbywały się najistotniejsze uroczystości narodowe.

Pałac Saski w tym czasie stał się natomiast siedzibą **Sztabu Generalnego Wojska Polskiego**, w ramach którego już od października 1918 roku podejmowano działania zmierzające do odrodzenia polskiego wojska. Pałac Saski był również miejscem, w którym stoczono „bitwę umysłów” o przyszłość młodego państwa polskiego – to właśnie w tym gmachu pracowali oficerowie i kryptolodzy odpowiedzialni za złamanie szyfrów Armii Czerwonej, co bezpośrednio przyczyniło się do zwycięstwa w Bitwie Warszawskiej w 1920 roku.

Sąsiedni **Pałac Brühla** w okresie międzywojennym był siedzibą **Ministerstwa Spraw Zagranicznych**. Gmach ten nierozdzielnie wiąże się z historią i tradycjami odrodzonej dyplomacji II Rzeczypospolitej Polskiej, a słowo „Wierzbowa” (od nazwy ulicy, przy której stał pałac) było w tym czasie synonimem resortu spraw zagranicznych.

Plac Saski – wraz z Pałacem Saskim i Pałacem Brühla – stał się najważniejszym punktem odrodzonego państwa polskiego, prawdziwym **Sercem Niepodległej**.

Tragiczne losy II wojny światowej odebrały temu miejscu jego reprezentacyjny charakter. Skomplikowana historia powojenna nie pozwoliła zaś na odbudowę obiektów stanowiących zachodnią pierzeję placu marsz. Józefa Piłsudskiego, choć takie próby podejmowano kilkakrotnie, a o konieczności odbudowy przypominali już w 1946 roku Jan Zachwatowicz i Piotr Biegański z Wydziału Architektury Zabytkowej Biura Odbudowy Stolicy.

Stanisław Lorentz:

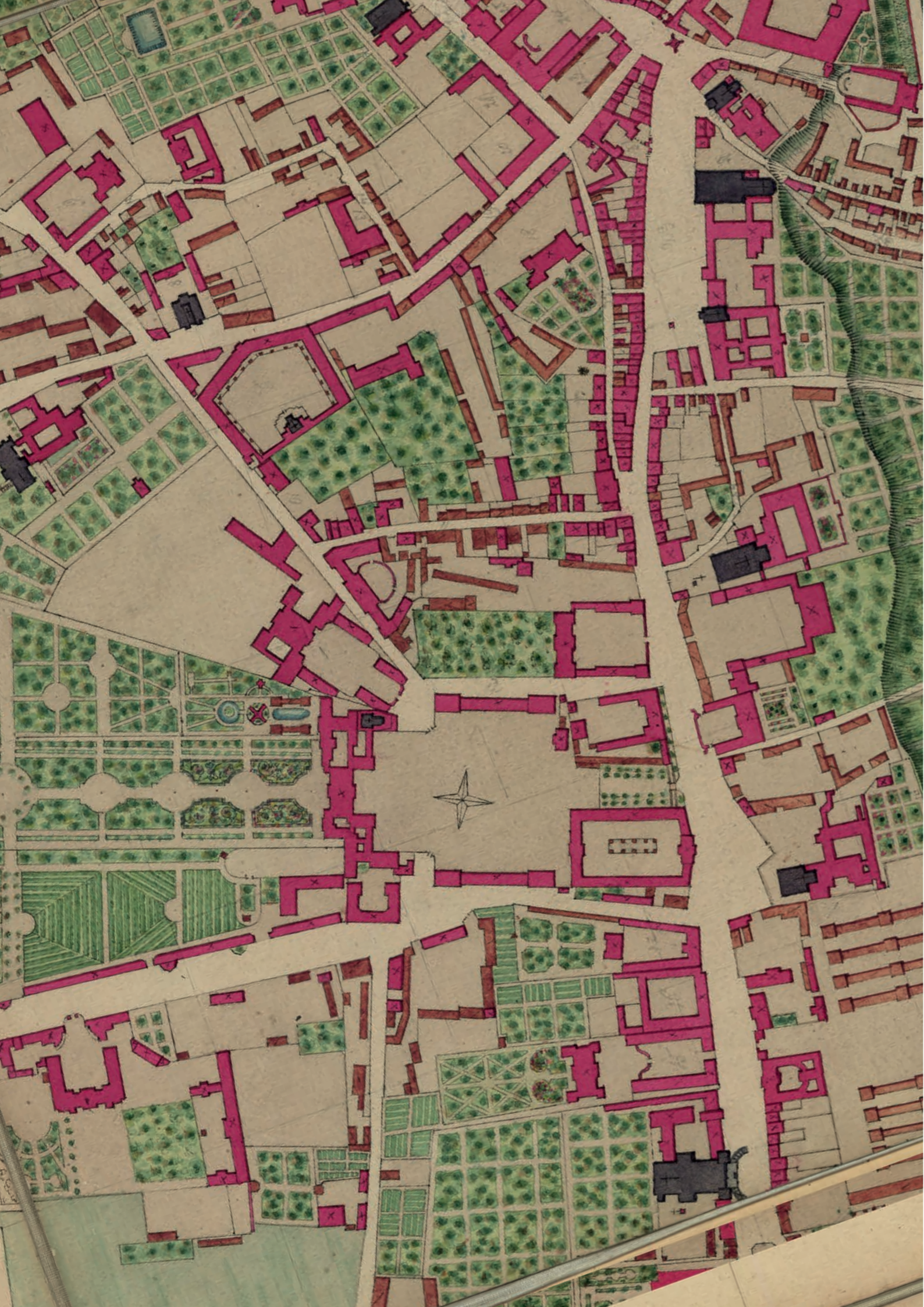
*Przecież jeszcze 16 stycznia 1945 roku, w przeddzień ucieczki, podpalono gmach biblioteki publicznej, zawierający pół miliona tomów. **Przecież pałace Saski i Brühla wysadzone były w powietrze w grudniu 1944 roku**, nie w toku działań powstańczych. Przecież i Zamek Królewski nie był wysadzony w czasie powstania, a po nim. I Stare Miasto zostało spalone nie w toku akcji, lecz w połowie września, po poddaniu się tej dzielnicy.*

To nie były konieczności wojenne i to nie były przeciętne gmachy.

Plany odtworzenia zniszczonego serca stolicy nabierają jednak realnych kształtów współcześnie. Stowarzyszenie Saski 2018 od 2012 roku prowadziło działania mające na celu wznowienie przerwanej odbudowy Pałacu Saskiego na 100. rocznicę odzyskania niepodległości przez Polskę.

11 listopada 2018 roku **Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej** ogłosił **deklarację o restytucji Pałacu Saskiego w Warszawie** jako „trwałego pomnika niepodległości, symbolu ciągłości państwowej oraz przywiązania obywateli do rodzimej kultury i dziedzictwa, które stanowią dobro wspólne całego Narodu”. Zgodnie z treścią deklaracji restytucja Pałacu Saskiego – jako szczególny akt pamięci – ma stanowić „widomy znak więzi łączących dzisiejszą Rzeczpospolitą z odrodzonym w 1918 roku Państwem Polskim”.

W oczekiwaniu na rozpoczęcie prac budowlanych zapraszamy do zapoznania się z wystawą „Przywracamy Serce Niepodległej”. Wyrażamy nadzieję, że ekspozycja pomoże odtworzyć obraz przedwojennego serca stolicy – miejsca szczególnie ważnego dla odrodzonej II Rzeczypospolitej Polskiej.

KIEDY JESZCZE NIE BYŁO PLACU SASKIEGO

Historia placu marsz. Józefa Piłsudskiego w Warszawie sięga XVII wieku i wiąże się z dziejami szlacheckich oraz magnackich rodów **Morsztynów** i **Ossolińskich**.

PAŁAC MORSZTYNA

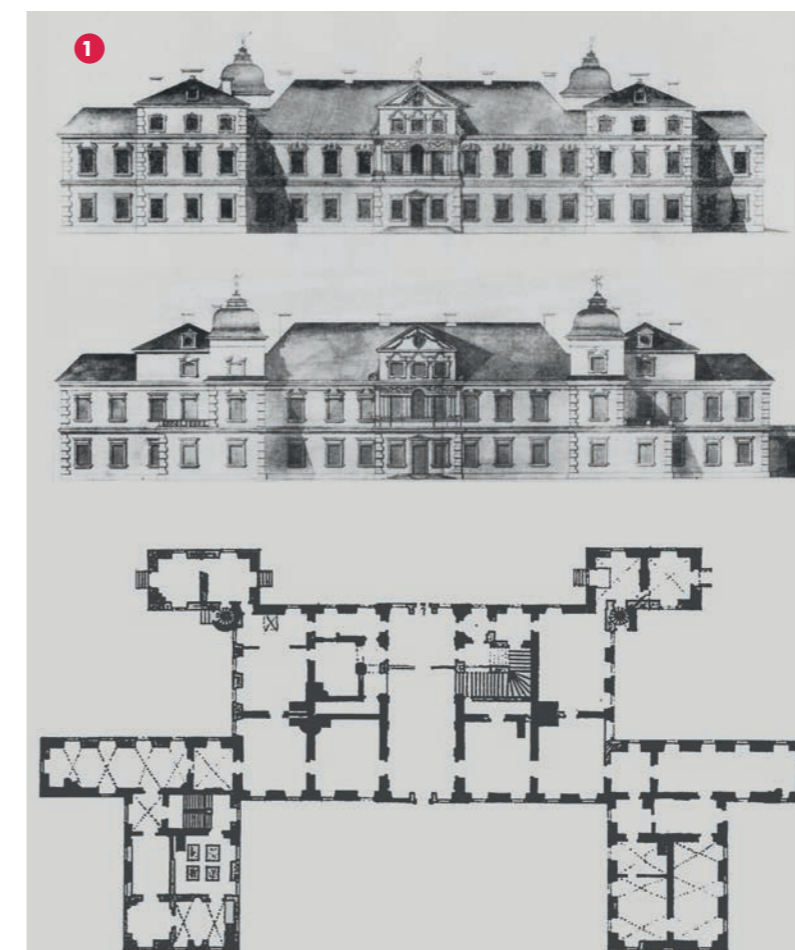
W **1661** roku **Jan Andrzej Morsztyn** w rejonie obecnego Grobu Nieznanego Żołnierza, na miejscu rodzinnego dworu, wznosił barokowy pałac – najprawdopodobniej według projektu Giovanniego Battisty Gisleniego. Budynek stanął w miejscu, w którym przebiegał Wał Zygmuntowski, który za zgodą króla został rozebrany pod budowę nowej rezydencji. Pałac stał się ośrodkiem życia kulturalnego Warszawy, ponieważ znajdowały się w nim teatr i galeria sztuki oraz organizowano tam koncerty.

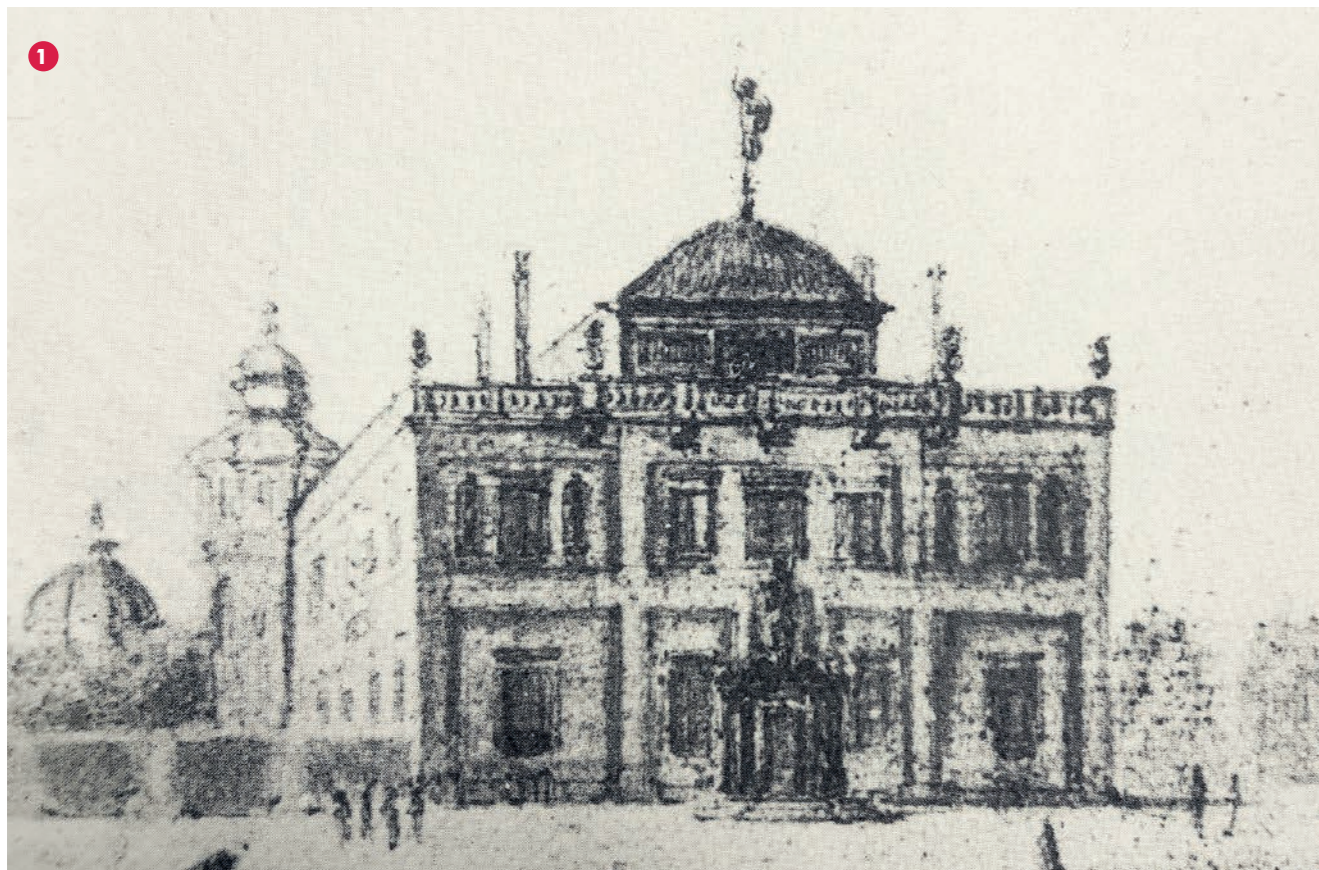
PAŁAC OSSOLIŃSKICH (SANDOMIERSKI)

Historia Pałacu Brühla (Ossolińskich) rozpoczęła się w latach **1639–1642**, kiedy to dla kanclerza, marszałka sejmiku i wojewody sandomierskiego **Jerzego Ossolińskiego** wybudowano piętrowy pałac. Była to jedna z pierwszych murowanych siedzib magnackich w Warszawie. Do tej pory budowano w stolicy przeważnie pałace i dwory drewniane. Wystawna rezydencja zdecydowanie wyróżniła się na tle krajobrazu miasta i stała się wzorem dla wielu innych domów magnackich. W pałacu zainstalowano nawet **pierwsze w Warszawie dzwigi osobowe** (ówczesne windy).

W latach **1681–1696** pałac został przebudowany według projektu **Tylmana z Gameren** na polecenie rodziny Lubomirskich, która przejęła budynek po śmierci Jerzego Ossolińskiego.

1. Pałac Morsztyna, II połowa XVII wieku
Morsztyn Palace, second half of the 17th century
2. Pałac Ossolińskich, ok. 1656 roku, autor: Matthias Palbitzki
Ossolinski Palace, around 1656, author: Matthias Palbitzki
3. Pałac Sandomierski, po 1681 roku
Sandomierz Castle, after 1681

JAN ANDRZEJ MORSZTYN
(1621–1693)
podskarbi wielki koronny, najwybitniejszy poeta polskiego baroku

W młodości pobierał edukację m.in. w ramach modnego wówczas Grand Tour, wspólnie z bratem podróżując do Włoch i Francji. Studiował także na uniwersytecie w Lejdzie. Morsztyn był nie tylko poetą, ale również politykiem. Zaangażował się m.in. w spisek detronizacyjny, zawiązany z Ludwikiem XIV za panowania Jana III Sobieskiego, w efekcie którego wyemigrował do Francji, gdzie zmarł w 1680 roku.

W 1661 roku w miejscu dworu rodzinnego w Warszawie Morsztyn wybudował barokowy pałac, który dał początek Pałacowi Saskiemu.

JERZY OSSOLIŃSKI
(1595–1650)
kanclerz wielki koronny i wojewoda sandomierski, dyplomata oraz pamiętnikarz

Jerzy Ossoliński związał swoją działalność z królewiczem Władysławem z dynastii Wazów, pozostając u jego boku aż do śmierci przyszłego króla. Odbył z nim wyprawę wojenną do Moskwy po koronę carską, gdzie brał udział w najbardziej ryzykownych operacjach wojny polsko-rosyjskiej w latach 1609–1618. Dał się poznać jako znakomity mówca, wytrawny dyplomata oraz obrońca katolicyzmu. Pod koniec 1633 roku postawił do Rzymu, gdzie otrzymał od papieża Urbana VIII tytuł księcia papieskiego.

Przebywał głównie w Warszawie. Tutaj jego największym przedsięwzięciem budowlanym było wzniesienie w latach 1639–1642 przy obecnej ulicy Wierzbowej swego pałacu (późniejszego pałacu Brühla), który był jedną z najwystawniejszych rezydencji w stolicy.

1. Pałac Ossolińskich, I połowa XVII wieku
Ossolinski Palace, first half of the 17th century
2. Jan Andrzej Morsztyn, ok. 1667–1680 roku, autor: Jean Edelinck
Jan Andrzej Morsztyn, around 1667–1680, author: Jean Edelinck
3. Jerzy Ossoliński, ok. 1643 roku, autor: Peeter Danckers de Rij
Jerzy Ossoliński, around 1643, author: Peeter Danckers de Rij

Adam Jarzębski

„Gościniec, abo krótkie opisanie Warszawy”

„Pałac jaśnie wielmożnego Jego M.P. Ossolińskiego, kanclerza wielkiego koron[nego]”

[fragmenty]

Pałac kanclerza wielkiego,
Z Tęczyna Ossolińskiego,
Od wymysłów jest budynek,
w kunszty subtelny murynek;
**Ten ozdobił Warszawę stąd,
Proporcją swoją zewsząd.**
Tak jest kształtnie zmurowany,
Wewnątrz wypolerowany,
Że nie masz miejsca żadnego,
Do widzenia niegodnego.

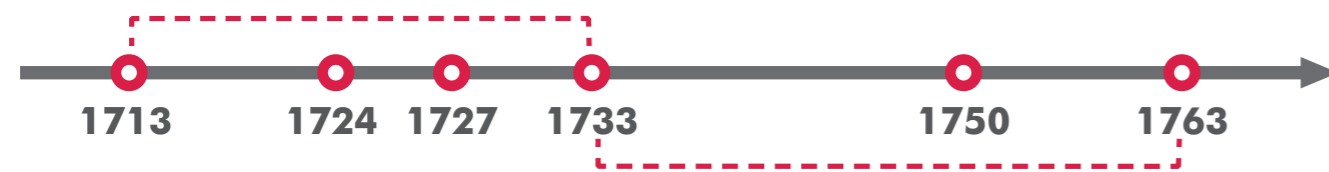
(...)
Wieżyczki z boków nadobne,
Z tych prospekt zewsząd, ozdobne,
A na nich żurawie stoją,
Te się, widzę, nic nie boją,
Choć nad którym ptastwo leci,
Obraca się, a nie wzięci.
Wiatrom służy ten ptak, wietrznik
Może go nazwać, powietrznik.

(...)
Postąpiłem kilka kroków,
Wszedłem w sień, dwa sklepy z boków
Widzę przy stołowej izbie
Na ścianie strzelbę, nie w ciżbie.
Ta jest w wielkiej przestronności,
Zmieści się w niej wiele gości.

(...)
Tamże wagi, te poniosą
Pana wzgórze, gdy chce, wzniosą.
(...)

1. „Gościniec, abo krótkie opisanie Warszawy”, 1643 rok
Poem “Gościniec, abo krótkie opisanie Warszawy” describing Warsaw as a guidebook, 1643
2. Jerzy Ossoliński, ok. 1643 roku, autor: Peeter Danckers de Rij
Jerzy Ossoliński, around 1643, author: Peeter Danckers de Rij

MIĘDZY DZIEDZIŃCEM A OGRODEM

REZYDENCJA KRÓLEWSKA I KSZTAŁTOWANIE OSI SASKIEJ

W 1713 roku król August II Mocny zakupił barokowy pałac Morsztyna od Ludwiki Marii, córki Jana Andrzeja Morsztyna.

Rozpoczęcie prac przy kształtowaniu Osi Saskiej poprzedziło wykupienie i scalenie gruntów oraz wyburzenie istniejącej zabudowy. Na połączonych posiadłościach Tartów i Morsztynów, opierając się na osi pałacu Morsztyna, utworzono wówczas założenie ogrodowe o długości ok. 340 metrów.

August II Mocny rozbudował pałac Morsztyna. Królewscy architekci zatrudnieni w **Saskim Urzędzie Budowlanym** w Warszawie ulokowali pałac w obrębie nowo powstałego założenia architektoniczno-ogrodowego, tzw. **Osi Saskiej**, która była jednym z największych osiągnięć polskiej urbanistyki XVIII wieku. Sascy architekci przez blisko 40 lat kształtowali nową koncepcję założenia osiowego.

Schemat kompozycyjny Osi Saskiej przypominał dwa odwrócone wachlarze, z których jeden zachował się w postaci Ogrodu Saskiego. Wjeżdżając do Warszawy od strony zachodniej, można było podziwiać spektakularny widok: prostą, długą drogę z koszarami rozmieszczonymi rytmicznie po bokach, a na końcu – królewską rezydencję. Funkcja rezydencjonalna założenia opierała się na zasadzie *entre cour et jardin* (fr. między dziedzińcem a ogrodem). Oś Barokowa Warszawy to pierwsze tego typu rozwiązanie w Polsce zaprojektowane na tak ogromną skalę. Modelem tym posługiwano się później w wielu siedzibach magnackich.

7 maja 1724 roku dwór saski przeprowadził się do nowej rezydencji, a w **1727 roku** August II udostępnił Ogród Saski mieszkańcom Warszawy, czyniąc go **pierwszym publicznym ogrodem miejskim w Polsce**. Odwiedzający mogli wejść na ten teren przez główną sień pałacową od strony wschodniej (od Krakowskiego Przedmieścia) oraz przez Żelazną Bramę od zachodu.

Od **1733 roku** król August III kontynuował rozbudowę pałacu i urządzenie Ogrodu Saskiego. Wzniesiono w nim liczne zabudowania gospodarcze i kulturalne, m.in. **Operalnię**, czyli teatr dworski, gdzie wystawiano przedstawienia, na które wstęp był bezpłatny. Na scenie saskiej Operalni 19 listopada 1765 roku wystawiono pierwszy polski spektakl stałego zespołu aktorów – komedię Józefa Bielawskiego „Natręci” – co dało początek Teatrowi Narodowemu.

PAŁAC BRÜHLA

„staje się teraz dom ten jednym z węzłów europejskiej polityki dyplomatycznej”

Czasy dynastii saskiej to również kolejny rozdział w historii Pałacu Sandomierskiego przy ulicy Wierzbowej, który swą najpopularniejszą nazwę zawdzięcza saskiemu ministrowi **Henrykowi Brühlowi**, pierwszemu ministrowi króla Augusta III.

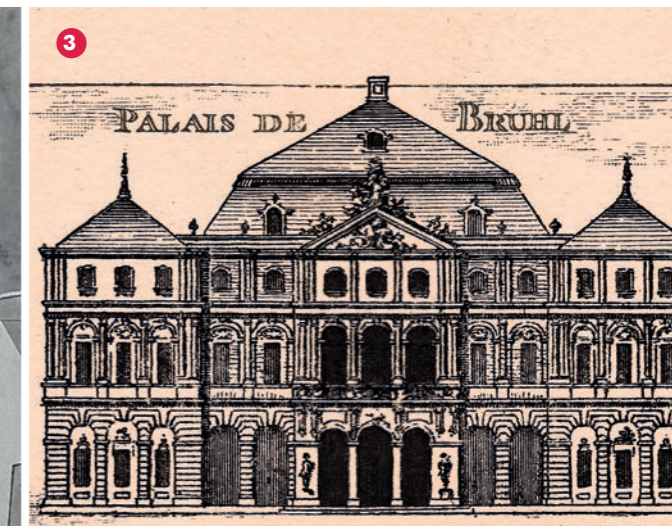
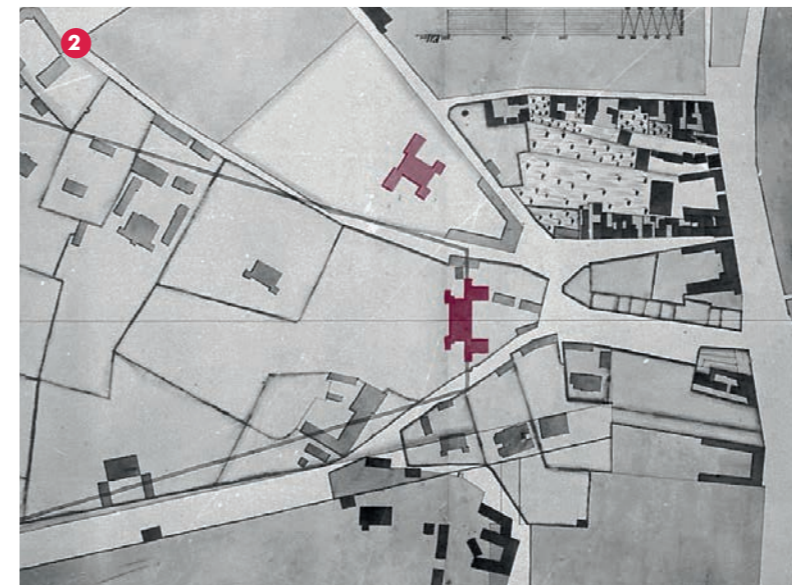
Hrabia Brühl nie cieszy się w polskiej historiografii pozytywną oceną, a jego działalność trwale wpłynęła także na postrzeganie czasów saskich. Brühl zgromadził olbrzymi majątek, a od 1746 roku – jako „premier-minister” saski – wywierał decydujący wpływ na rządy w Polsce w imieniu Augusta III. Ale to właśnie temu ministrowi Warszawa zawdzięczała swój najpiękniejszy rokokowy pałac.

Henryk Brühl zakupił Pałac Sandomierski od rodziny Sanguszków w **1750 roku**, a w latach **1754–1759** na jego polecenie przeprowadzono kolejną przebudowę gmachu.

Istotną rolę w pracach nad przebudową pałacu odegrała **hrabina Brühl**, która przybyła z Drezna do Warszawy po wybuchu wojny siedmioletniej.

„Z ograniczonej pod względem wpływów siedziby magnackiej staje się teraz dom ten **jednym z węzłów europejskiej polityki dyplomatycznej**, gniazdem, w którym w ciągu wieku zgórą poczynąć się lub dojrzewać będą wszystkie zagadnienia polskiej doli i niedoli”.

Kazimierz Konarski, „Pałac Brühlowski w Warszawie”

1. Pałac Saski, fragment miedziorytu Nicolasa Chalmadriera z około 1760 roku
The Saxon Palace, fragment of a copperplate by Nicolas Chalmadrier, around 1760
2. Rejon obecnego placu marsz. Józefa Piłsudskiego przed realizacją założenia Osi Saskiej
Area of the current Piłsudski Square before the implementation of the Saxon Axis
3. Pałac Brühla, widok z planu Warszawy Giovanniego Antonio Rizza Zannoniego z 1772 roku
The Brühl Palace, view from the plan of Warsaw by Giovanni Antonio Rizzi Zannoni from 1772
4. Oś Saska, widok z planu Warszawy Pierre'a Ricauda de Tirregaille'a z 1762 roku
The Saxon Axis, view from the plan of Warsaw by Pierre Ricaud de Tirregaille from 1762

August II, 1718 rok, autor: Louis de Silvestre
Augustus II, 1718, author: Louis de Silvestre

AUGUST II MOCNY (1670–1733)

elekcyjny król Polski w latach 1697–1706 i 1709–1733 i elektor saski

W 1700 roku August II włączył się do Wielkiej Wojny Północnej między Rosją a Szwecją, co doprowadziło do spustoszenia Polski przez szwedzki najazd, elekcji Stanisława Leszczyńskiego oraz abdykacji króla w 1706 roku, który na tron powrócił w 1709 roku. Za czasów Augusta II, w 1717 roku, odbył się tzw. Sejm Niemy, a jego rządy zapoczątkowały okres uzależnienia Rzeczypospolitej od Rosji.

Monarcha słynął z zamiłowania do przepychu, bogactw i miłostek z pięknymi kobietami. Lubował się w biesiadach i polowaniach.

W 1713 roku rozpoczął przebudowę pałacu Morsztyna i kształtowanie założenia Osi Saskiej, a 27 maja 1727 roku uczynił Ogród Saski pierwszym publicznym ogrodem w Polsce.

August III, po 1733 roku, autor: Louis de Silvestre
Augustus III, after 1733, author: Louis de Silvestre

AUGUST III SAS (1696–1763)

elekcyjny król Polski w latach 1733–1763 i elektor saski, syn Augusta II

Tron saski August III objął po śmierci ojca, jednak początkowo przegrał rywalizację o koronę polską ze Stanisławem Leszczyńskim. Na skutek interwencji Rosji elekcję powtórzono – tym razem zwyciężył August III.

Monarcha podejmował działania zmierzające do wzmocnienia władzy królewskiej w Rzeczypospolitej, ale w Warszawie przebywał rzadko. Większość jego inicjatyw upadła na skutek oporu szlachty. W polskiej historiografii postać Augusta III była postrzegana zdecydowanie negatywnie. Dopiero badania prof. Jacka Staszewskiego, znawcy dziejów unii polsko-saskiej, przyniosły zmianę w ocenie dynastii Wettynów w Polsce.

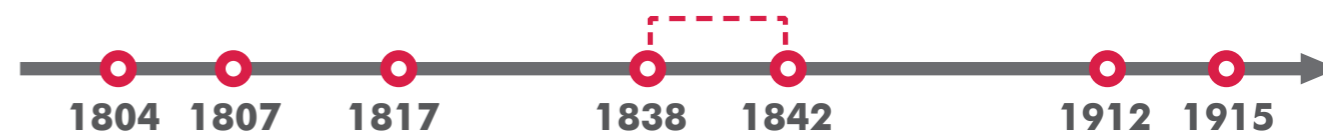
Okres panowania Augusta III był też czasem odrodzenia elit intelektualnych i ożywienia kulturalnego po zniszczeniach Wielkiej Wojny Północnej, czemu wyraz dano w powiedzeniu: „Za króla Sasa jedz, pij i popuszczaj pasa”. Po wybuchu wojny siedmioletniej August III częściej rezydował w Warszawie, a wraz z królem do miasta przybyli członkowie dworu i najwyżsi urzędnicy. **Pałac Saski stał się wówczas centrum życia politycznego Rzeczypospolitej i Saksonii.**

Monarcha organizował karuzel w Ogrodzie Saskim, czyli zabawę rycerską polegającą na popisach sztuki jeździeckiej i władaniu bronią. Dwór króla Augusta III samą swoją obecnością czynił Warszawę okresowym, muzyczno-teatralnym centrum środkowo-wschodniej Europy.

Jędrzej Kitowicz:

*Kochał się także ten król wielce w orkiestrze czyli w kapeli, do której dobierano wirtuozów, śpiewaków i śpiewaczek w całej Europie najslawniejszych. Ta orkiestra grała często królowi na jego pokojach w dni galowe, po kościołach, w których się król na nabożeństwie znajdował, i na operach, dobierając do siebie na wspomniane opery kapelów różnych panów, mianowicie Wielhorskiego, kuchmistrza litewskiego, i księcia Czartoryskiego, kanclerza w. lit., tak iż liczba muzykantów, grających operę, przenosiła sto osób. Te opery wielkie odprawiały się dwa razy w tydzień, we wtorek i piątek. A lubo dla wielkiego kosztu w odmianie, jedną operę grano przez pół roku, po staremu król bywał na każdej punktualnie, nie tęskniąc sobie w widoku, jednej półrocznej reprezentacji, siedział w łoży nieporuszenie, przez trzy godziny, a czasem i dłużej trwającej opery, i gdy widział operhauzu nienapełnionego spektatorem, dziwował się niegustowi polskiemu, iż się nieubiega do widzenia rzeczy, tak wielce delectującej oko i ucho, darmo, to jest bezpłatnie, której widzenie w innych krajach lud najpospolitszy optacać nieżałuje. **Trzeba bowiem wiedzieć, że te opery zawsze darmo dawane były; podczas sejmów lub innych zjazdów za biletami dla dystyngowańszych osób, prócz sejmów i zjazdów bez biletów, dla wszystkich, jakiegokolwiek gatunku ludzi.***

DZIEDZINIEC PAŁACOWY PLACEM SASKIM

ZMIANA FUNKCJI REZYDENCJI KRÓLEWSKIEJ

W okresie panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego Pałac Saski utracił status rezydencji królewskiej. W gmachu mieściła się wówczas ambasada saska, a także instytucje rządowe. Budynek pełnił też rolę pałacu czynszowego i był wynajmowany osobom prywatnym.

Po utracie niepodległości Warszawa znalazła się początkowo w zaborze pruskim. W **1797** roku król pruski nabył Pałac Saski dla Skarbu Państwa. Gmach był już wtedy zniszczony w wyniku walki, którą podczas powstania kościuszkowskiego na pałacowym dziedzińcu lud Warszawy stoczył z oddziałami rosyjskimi.

GIEŁDA KUPIECKA

Królestwo Polskie w latach 1815–1832 cieszyło się dość dużą autonomią, także w zakresie prowadzonej polityki ekonomicznej i gospodarczej. W tym czasie na ziemiach polskich rozwijała się gospodarka i tworzył się przemysł metalurgiczny, górniczy oraz włókienniczy.

12 maja 1817 roku w Pałacu Saskim w Warszawie swoją działalność uroczystie rozpoczęła Giełda Kupiecka – **pierwsza giełda papierów wartościowych na ziemiach polskich**. Sesje giełdy odbywały się **od godz. 12 do 13 w salach Pałacu Saskiego**, a początkowo handlowano głównie weksłami, obligacjami i walutami.

PAŁAC SASKI W KONSTYTUCJI

Pomimo utraty statusu rezydencji królewskiej i coraz gorszego stanu technicznego budynku, o randze i znaczeniu Pałacu Saskiego przypominała konstytucja nadana **22 lipca 1807** roku przez Napoleona Bonaparte dla Księstwa Warszawskiego.

Artykuł 10 Konstytucji Księstwa Warszawskiego przewidywał, że: **„Dobra korony księżęcej składają się na przód: z rocznego dochodu, wynoszącego siedem milionów zł polskich, przez połowę w dobrach królewskich, a przez połowę w gotowiznie ze skarbu publicznego, po wtóre: z pałacu królewskiego w Warszawie i Pałacu Saskiego”**.

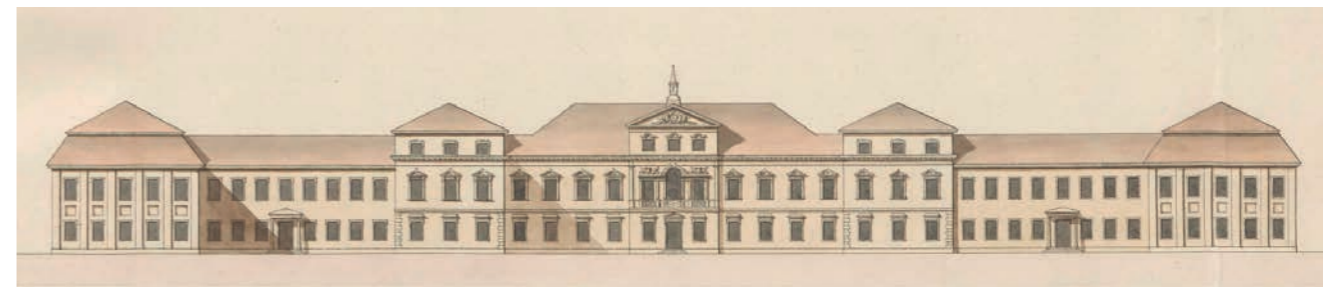
Władcą Księstwa został król Królestwa Saksonii – Fryderyk August I Wettyn. Gdy na kongresie wiedeńskim zmuszono go do zrzeczenia się tytułu księcia warszawskiego, Pałac Saski stał się własnością rządu Królestwa Polskiego, państwa połączonych unią personalną z Imperium Rosyjskim. Ustawa Konstytucyjna Królestwa Polskiego nadana w 1815 roku przez cara Aleksandra I również wprost wymieniała **Pałac Saski jako „dobro Korony”**.

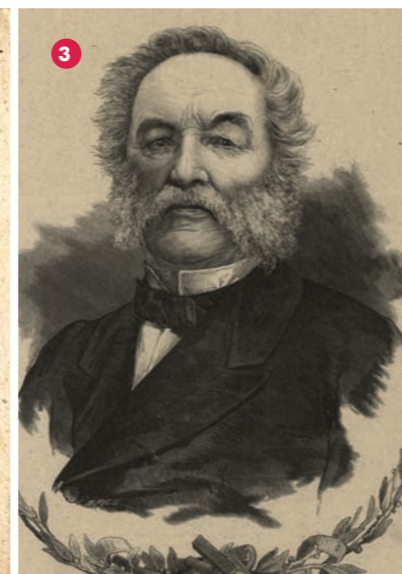
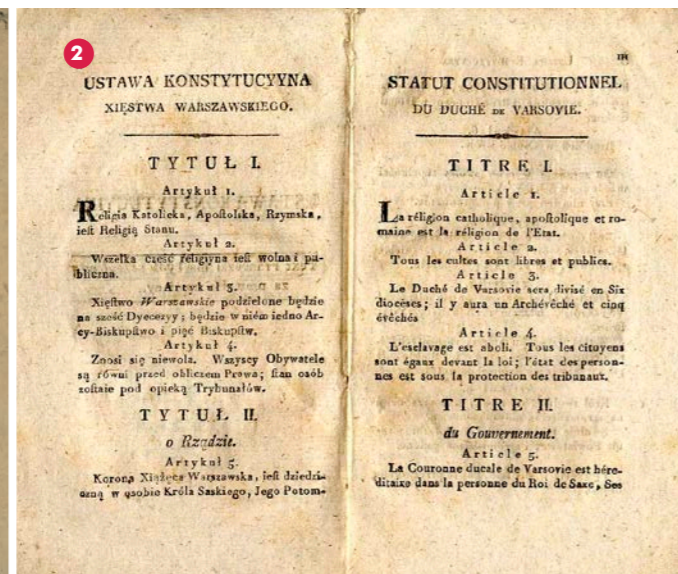
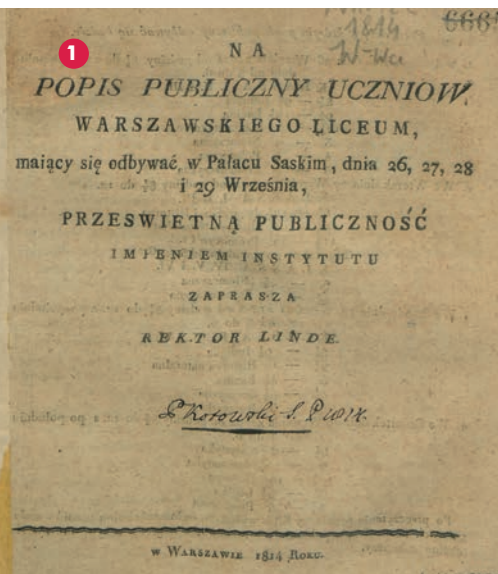
LICEUM WARSZAWSKIE

Od **1804** do **1817** roku w północnym skrzydle pałacu znajdowały się **Liceum Warszawskie** oraz mieszkania uczących w nim profesorów.

Nauczycielem języka francuskiego w tej szkole był Mikołaj Chopin, ojciec Fryderyka. Rodzina Chopinów mieszkała na drugim piętrze Pałacu Saskiego aż do 1817 roku.

Pałac Saski w I połowie XIX wieku, autor: Leonhard Schmidtner
The Saxon Palace in the first half of the 19th century, author: Leonhard Schmidtner

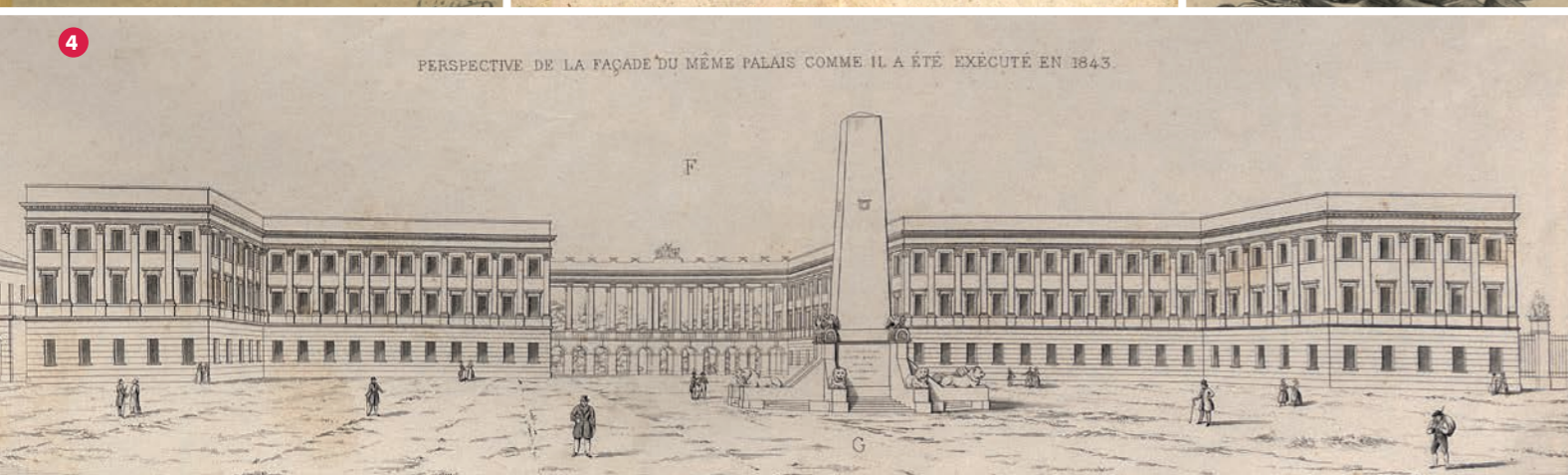

PRZEBUDOWA PAŁACU SASKIEGO

Kolejne zmiany właścicieli, stanu prawnego i funkcji gmachu w II połowie XVIII wieku oraz I połowie XIX wieku nie sprzyjały utrzymaniu budynku w dobrym stanie. W pałacu należało przeprowadzić remont generalny, tym bardziej że w rozrastającej się stolicy zmianom ulegał również układ komunikacyjny placu Saskiego.

Po rozebraniu w **1817** roku murów otaczających Ogród Saski dawniej wygradzony ogród królewski nabrał charakteru przechodniego. W latach 1825 i 1829 zlecono wykonanie planów przebudowy Pałacu Saskiego. Celem projektów Fryderyka Alberta Lessla, Hilarego Szpilowskiego i Adama Idźkowskiego było ustalenie możliwości połączenia placu Saskiego z główną aleją Ogrodu Saskiego. Wybuch powstania listopadowego wstrzymał jednak prace, a kilkudziesięcioletni, wówczas opuszczony gmach Pałacu Saskiego popadał w dalszą ruinę.

W **1837** roku zdewastowany pałac – wraz z nakazem przebudowy – nabył kupiec z Brześcia Litewskiego Jan Skwarcow. W latach **1838–1842** odbyła się gruntowna modernizacja gmachu według projektu **Wacława Ritschla**, zmodyfikowanego przez **Adama Idźkowskiego**. Powstał wówczas „ekskluzywny apartamentowiec” ówczesnej Warszawy składający się z dwóch samodzielnych budynków z wewnętrznymi dziedzińcami. Korpus główny pałacu rozebrano. W jego miejscu wzniesiono kolumnadę, dzięki której plac połączono bezpośrednio z Ogrodem Saskim. Kolumnada szybko stała się jednym z warszawskich symboli.

Przebudowany według tego projektu pałac Saski stał się na pewno godną oprawą jednego z najbardziej reprezentacyjnych śródmiejskich placów Warszawy.

Andrzej Rottermund, „Zwycięstwo i porażka historyzmu”

Kolumnada ta, przyjęta przez społeczeństwo z wielką sympatią, **stała się wkrótce jednym z najbardziej charakterystycznych i lubianych fragmentów Warszawy.**

Zygmunt Stępiński, „Siedem placów Warszawy”

Adam Idźkowski:

W pięknym położeniu z jednej strony rozległego ogrodu, z drugiej otwartego placu wśród miasta Warszawy znajdował się pałac zrujnowany, nietyle przez dawność swojego istnienia, ile raczej przez zupełne opuszczenie go. Była to niegdyś rezydencja króla Fryderyka Augusta II saskiego, który ją dla siebie wystawił. Opuszczony i bezużyteczny, gmach ten wymagał koniecznej reformy: robiono wiele planów, lecz te nie dochodziły do skutku. (...)

W gmachu tym jest cel połączenia widoku ogrodu z placem i ulicą Krakowskiego Przedmieścia. Arkady dolne tworzą wygodny portyk, dla schronienia się i przechadzki publiczności, wyżej balkon pod kolumnami, przeznaczony dla bawiącej się publiczności, obok salonów przeznaczonych na kafenhaus i restauracyę. Cała zaś kolumnada środkowa z arkadami, służy jeszcze dla połączenia przyległych części gmachu dla utworzenia całości.

W 1841 roku na placu Saskim wzniesiono **pomnik oficerów lojalistów poległych w Noc Listopadową**, według projektu Antonia Corazziego. Obelisk upamiętniający siedmiu polskich oficerów, którzy ponieśli śmierć z rąk powstańców, był nazywany pomnikiem hańby, o którym mówiono: „Osiem lwów – czterech ptaków pilnuje siedmiu tajdaków”.

W latach 60. XIX wieku Pałac Saski zajęła armia Imperium Rosyjskiego. Gmach stał się siedzibą Dowództwa Warszawskiego Okręgu Wojskowego i pełnił tę funkcję aż do ewakuacji Rosjan z Warszawy w trakcie I wojny światowej latem 1915 roku.

Na placu Saskim symbolem panowania rosyjskiego stał się prawosławny **sobór św. Aleksandra Newskiego**, wybudowany w latach 1894–1912 według projektu Leontija Benoisa na miejscu przeniesionego pomnika lojalistów. Dzwonnica soboru o wysokości 70 metrów była wówczas najwyższą budowlą w Warszawie. Złożone, cebulaste kopuły świątyni zmieniły ówczesną panoramę stolicy zgodnie z planami władz zaborczych, które obcą architekturą z elementami stylu bizantyjskiego chciały nadać Warszawie charakter miasta rosyjskiego.

1. Zaproszenie na „popis publiczny uczniów Warszawskiego Liceum, mający się odbywać w Pałacu Saskim”, 1814 rok
Invitation to “public performance by students of the Warsaw Lyceum, to be held at the Saxon Palace”, 1814

2. Konstytucja Księstwa Warszawskiego, „Dziennik praw Księstwa Warszawskiego”
Constitution of the Duchy of Warsaw, “Journal of Laws of the Duchy of Warsaw”

3. Adam Idźkowski, 1879 rok, autor: Bronisław Puc
Adam Idźkowski, 1879, author: Bronisław Puc,

4. Projekt przebudowy Pałacu Saskiego według Adama Idźkowskiego zamieszczony w: „Plany budowli obejmujące rozmaite rodzaje domów, mieszkań wiejskich różnej wielkości, kościołów, gmachów publicznych, mostów, ogrodów, monumentów itp. szczegółów w rozmaitych stylach architektury”
Project for the reconstruction of the Saxon Palace according to Adam Idźkowski included in: “Building plans covering diverse types of houses, rural apartments of many sizes, churches, public buildings, bridges, gardens, monuments, etc. details in various architectural styles”

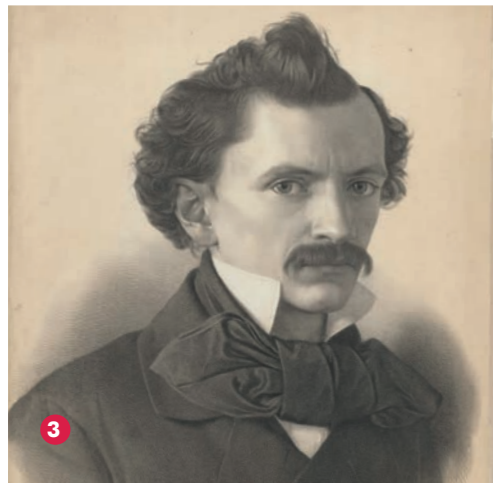
5. Oś Saska, widok z planu Warszawy Wilhelma Kolberga z 1870 roku
The Saxon Axis, view from the plan of Warsaw by Wilhelm Kolberg, 1870

1

2

3

4

MIESZKAŃCY I NAJEMCY PAŁACU SASKIEGO W XIX WIEKU

W Pałacu Saskim, w mieszkaniu od strony ulicy Wierzbowej objawił się talent **Fryderyka Chopina**, który mieszkał tu sześć lat. Z okien mógł widzieć parady i słuchać wojskowej muzyki. To w tym okresie skomponował „Poloneza B-dur” i grywał dla rosyjskiego księcia Konstantego. Wtedy też o utalentowanym dziecku usłyszała cała Warszawa.

W północnym skrzydle przebudowanego w latach 1838–1842 Pałacu Saskiego swój sklep Handel Win miał **Antoni Bysiński**, a obok znajdowały się Magazyn Mody Francuskiej pani **Adeli Hoffman** oraz „Fabryka Perfum i mydeł toaletowych Fryderyk Puls”.

W tym samym skrzydle mieszkał **Jan Oczapowski**, pomysłodawca nazwy pierwiastka „tlen”, która zastąpiła wcześniejszy „kwasoród”. Mieszkanie miał tu także rządcą domu **Antoni Rembiewski**, którego żona Wiktoria była jedną z najbardziej czynnych konspiratorek na terenie Królestwa Polskiego. Na I piętrze mieszkał dentysta **Stanisław Loewenstein**, który bezpłatnie leczył ubogich, a na piętrze III była galeria obrazów **Alberta Wilczka**.

W południowym skrzydle znajdowały się wielopokojowe mieszkania arystokracji, m.in. hrabiny **Zofii Ossolińskiej** i **Cecylii Lubowidzkiej**, a także mieszkanie rodziny **Jadwigi Łuszczewskiej** „Deotymy”.

Poza tym w skrzydle południowym mieściły się: biuro dyrektora i założyciela Instytutu Muzycznego w Warszawie **Apoliniego Kątskiego** (ucznia Paganiniego), konsulatu austriacki, Skład Cygar, Fabryka Obić Papierowych Rahn et Vetter, magazyn siodlarski i duża sala koncertowa.

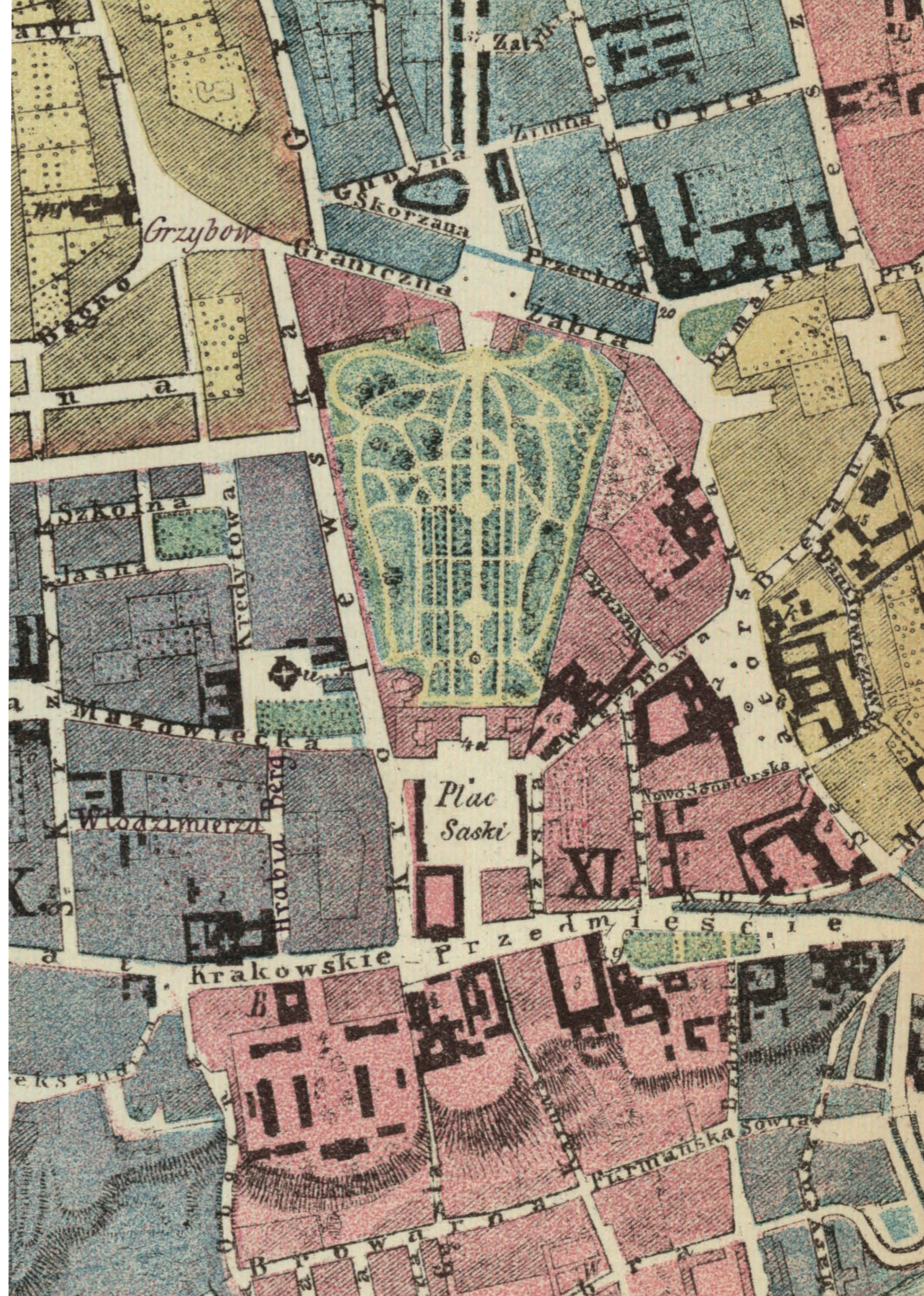
W pałacu znajdowała się również pensja dla dziewcząt pani **Laury Guérin**, gdzie wykładowcą był bajkopisarz Stanisław Jachowicz.

1. Portret Fryderyka Chopina, 1829 rok, autor: Ambroży Mieroszewski
Portrait of Frédéric Chopin, 1829, author: Ambroży Mieroszewski
2. Jadwiga Łuszczewska, ok. 1865 roku, autor: Konrad Brandel
Jadwiga Łuszczewska, around 1865, author: Konrad Brandel
3. Apolinary Kątski, ok. 1854 roku, autor: Jean Baptiste Lafosse
Apolinary Kątski, around 1854, author: Jean Baptiste Lafosse
4. Laura Guérin (z Brzezińskich), 1883 rok, autor: Andrzej Zajkowski
Laura Guérin (née Brzezińscy), 1883, author: Andrzej Zajkowski

fot. str. 21

Widok na fragment północnej pierzei placu Piłsudskiego. Od lewej: stacja Polskiego Fiata w czasie budowy, pawilon Instytutu Propagandy Sztuki oraz Pałac Kronenberga. Zachodnia pierzeja – z kamienicą Malhome'a i Pałacem Saskim, 1934 rok, fot. Willem van de Poll, Nationaal Archief / Fotocollectie Van de Poll

View of a fragment of the northern frontage of Piłsudski Square. From the left: Polish Fiat station during construction, pavilion of the Institute of Art Propaganda, and Kronenberg Palace. Western frontage – with Malhome's tenement house and the Saxon Palace, 1934, photo: Willem van de Poll, Nationaal Archief / Fotocollectie Van de Poll

OD PLACU SASKIEGO DO PLACU PIŁSUDSKIEGO

WOJSKO I SŁUŻBA ZAGRANICZNA „DWIE FUNKCJE WYRAŹNIE PAŃSTWOWE”

Józef Piłsudski:

*Państwo bowiem ma dwie funkcje wyraźnie państwowe i wyraźnie z jego bytem związane: **wojsko i politykę zagraniczną**, to znaczy stosunki z innymi państwami.*

Po odzyskaniu niepodległości gmachy znajdujące się przy placu Saskim szybko stały się siedzibami najważniejszych instytucji z punktu widzenia odradzającego się państwa. Już w listopadzie 1918 roku Pałac Saski został siedzibą **Sztabu Generalnego Wojska Polskiego**, a w latach 1918–1920 Pałac Brühla był adaptowany na siedzibę **Ministerstwa Spraw Zagranicznych**.

NOWE SYMBOLE, NOWE ZNACZENIA

W okresie II Rzeczypospolitej Plac Saski stał się miejscem istotnych wydarzeń zmierzających do przekształcenia symboliki przestrzeni publicznej Warszawy, poddanej w XIX wieku działaniom rusyfikacyjnym.

Pomimo organizacji kolejnych konkursów, przebudowa placu Saskiego nie była realizowana. Niemniej jednak rozbiórka prawosławnego soboru, przebudowa gmachów Pałacu Saskiego i Pałacu Brühla, a także odsłonięcie pomnika księcia Józefa Poniatowskiego oraz Grobu Nieznanego Żołnierza trwale ukształtowały zmieniony charakter tego miejsca.

Plac Saski, który w 1928 roku przemianowano na plac Marszałka Józefa Piłsudskiego, stał się **sercem odrodzonego państwa polskiego**.

*Po odzyskaniu niepodległości Warszawa potrzebowała przestrzeni reprezentacyjnych. Wobec złego stanu technicznego i sanitarnego oraz ciasnoty Starego Miasta, niewielkich rozmiarów placu Zamkowego i chaotycznej zabudowy placu Krasińskich to plac Saski utrzymał rolę głównego placu stolicy. Należało go jednak fizycznie i ideologicznie oczyścić, aby następnie nadać mu **nowe znaczenia – stosowne do statusu odrodzonego państwa i zgodne z jego polityką**.*

Jarosław Trybuś, „Warszawa niezaistniała”

Plac Saski stał się „patriotycznym sercem Polski”, a także miejscem rewii wojskowych, defilad, manifestacji i zebrań.

Grażyna Jonkajtys-Luba, „Kształty architektoniczne placu Józefa Piłsudskiego”

„Kto z panów jest za tem, aby zaraz po uchwale sejmowej przystąpić do rozbiórki soboru?”

Do rozbiórki soboru pw. św. Aleksandra Newskiego przystąpiono już w 1920 roku. Decyzję o zburzeniu świątyni poprzedziła ożywiona debata publiczna oraz posiedzenie specjalnej sejmowej podkomisji robót publicznych, podczas którego podnoszono m.in., że dotychczasowy **brak zburzenia cerkwi** powoduje ogólne oburzenie, a nawet **„rodzi wątpliwości co do trwałości naszego państwa”**. Prace rozbiórkowe przedłużały się i trwały kilka lat – do 1926 roku.

NIEZREALIZOWANE PROJEKTY

Plany nadania symbolicznej rangi placowi Piłsudskiego w okresie II Rzeczypospolitej Polskiej wymagały całościowego uporządkowania tej przestrzeni, w szczególności południowej strony placu oraz jego nawierzchni.

Konieczność przebudowy placu była powodem do organizacji kilku konkursów urbanistyczno-architektonicznych, które – niestety – nie doczekały się realizacji przez cały okres międzywojenny.

1926

KONKURS NA PROJEKT PLACU JAKO POMNIKA BOJOWNIKÓW O NIEPODLEGŁOŚĆ OJCZYZNY

1928

KONKURS NA POŁUDNIOWĄ STRONĘ PLACU

1934

PROJEKT REGULACJI PLACU (STANISŁAW OSTROWSKI)

1934–1935

**KONKURS NA PROJEKT REGULACJI PLACU MARSZAŁKA JÓZEFA PIŁSUDSKIEGO WRAZ Z PRZY-
LEGŁEMI DZIELNICAMI MIASTA**

„SERCE WARSZAWY” I „NIENARUSZALNY” GMACH SZTABU GŁÓWNEGO

Prezydent **Stefan Starzyński** zdecydował w 1934 roku o ogłoszeniu kolejnego konkursu na projekt regulacji placu Piłsudskiego. Było to największe wydarzenie urbanistyczne w okresie II Rzeczypospolitej Polskiej.

Warunki konkursu przewidywały wprost, że **gmach Sztabu Głównego (Pałac Saski) stanowi jeden z kilku „nienaruszalnych budynków” przeznaczonych do bezwzględного zachowania.**

I nagrodę przyznano Kazimierzowi Tołłoczce i Janowi Kukulskiemu.

W podsumowaniu konkursu podkreślono rolę **placu Piłsudskiego jako „serca Warszawy”** oraz konieczność jego uporządkowania.

W organizmie miasta z wieku XIX i początku XX, plac Saski odgrywał niewątpliwie rolę, którą w przenośni można było określić jako „serce Warszawy”.

Konsekwencją tej jego roli w latach niewoli było to, że właśnie ów plac wybrali Rosjanie, jako miejsce pod budowę soboru prawosławnego, w latach Niepodległości zaś – że jako centrum stolicy stał się ośrodkiem reprezentacyjnym, placem rewji i zgromadzeń, że dostąpił wreszcie zaszczytu związania z największym dziś w Polsce Imieniem, że stał się placem Marszałka Józefa Piłsudskiego.

Dlatego też sprawa jego uporządkowania, ukształtowania w myśl jakiejś jednolitej koncepcji architektonicznej stała się, po zburzeniu katedry prawosławnej, punktem honoru stolicy.

Plac Marszałka Piłsudskiego w świetle konkursu, „Architektura i Budownictwo”, 1935

Plac Piłsudskiego nie doczekał się w okresie II RP kompleksowej przebudowy. Zmiana charakteru i symboliki miejsca następowała jednak stopniowo przez cały okres międzywojenny. W pierwszych latach po odzyskaniu niepodległości **gmachy Pałacu Saskiego i Pałacu Brühla uzyskały nowe ważne funkcje państwowe**. Rozebrano też prawosławny sobór, który miał być symbolem rosyjskiego panowania, a w arkadach Pałacu Saskiego odsłonięto Grób Nieznanego Żołnierza.

Pomimo niezrealizowanych projektów plac był miejscem organizacji licznych wydarzeń oraz uroczystości państwowych i zyskał **rangę najważniejszego placu stolicy – Serca Warszawy i Serca Niepodległej**.

Zorganizowany pod auspicjami Stefana Starzyńskiego konkurs był wyrazem myślenia o nowoczesnym mieście, a jednocześnie miał kształtować określone treści symboliczne – istotne dla odrodzonego państwa polskiego. Uznając konieczność podjęcia pilnych działań, Starzyński polecił w 1937 roku wyłożenie placu nową nawierzchnią – płytami z piaskowca z okolic Trembowli – oraz zasadzenie kwietników. W tej formie plac przetrwał do wybuchu II wojny światowej.

1., 2. W czasie obchodów świąt państwowych, a szczególnie świąt wojskowych, plac Saski był centralnym punktem, w którym marszałek Piłsudski odbierał defilady wojskowe. During the celebration of state holidays, and especially military holidays, Saxon Square was the central point where Marshal Piłsudski took the salute.

3. Rozbiórka soboru na placu Saskim, w tle – Pałac Brühla i fragment Pałacu Saskiego, maj 1925 roku. Demolition of the Cathedral on Saxon Square, in the background – the Brühl Palace and a part of the Saxon Palace, May 1925.

4. Przebudowa placu Marszałka Józefa Piłsudskiego w Warszawie: robotnicy układają nową nawierzchnię, 1937 rok. Renovation of Piłsudski Square in Warsaw: workers are laying new pavement, 1937.

PLAC W OKRESIE II RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ

W **1923** roku na placu Saskim, przed kolumnadą Pałacu Saskiego ustawiono pomnik konny księcia Józefa Poniatowskiego.

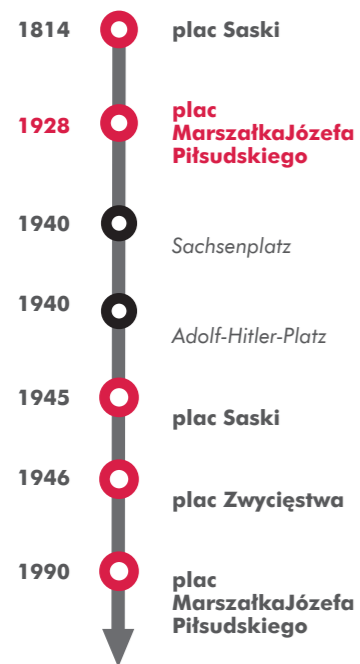
W listopadzie **1926** roku Józef Piłsudski, jako prezes Rady Ministrów, wydał okólnik ustanawiający 11 listopada dniem wolnym od pracy. Główne uroczystości – defilada i przegląd pododdziałów – odbyły się na placu Saskim, który stał się miejscem ważnym dla upamiętnienia odzyskania niepodległości.

Plac Saski był jednak nie tylko miejscem defilad czy podniosłych uroczystości wojskowych. Odbywały się na nim również liczne **wydarzenia i zgromadzenia publiczne**, koncerty (np. Jana Kiepury podczas obchodów Święta Morza 28 czerwca 1936 roku), jasełka czy barwne parady (np. parada z okazji obchodów rocznicy odsieczy wiedeńskiej). Charakterystyczna **kolumnada Pałacu Saskiego była tłem dla wielu innych wydarzeń**, a znajdujący się w samym sercu Warszawy plac był miejscem licznych startów rajdów samochodowych, wyścigów kolarskich, biegów sztafetowych oraz lotów balonem.

W okresie II Rzeczypospolitej Polskiej zachodnią pierzeję placu Piłsudskiego tworzyły: Pałac Saski wraz z rozciągającym się za nim Ogrodem Saskim, Pałac Brühla z przepiękną bramą wejściową oraz kamienice przy ulicy Królewskiej. Od północy plac ograniczała ulica Ossolińskich, od wschodu – budynki Hotelu Europejskiego oraz Sądów Wojskowych. Najmniej reprezentacyjna była strona południowa – z niską zabudową pawilonową.

NAZWY PLACU

W ciągu kilkuset lat historii główny plac Warszawy kilkakrotnie zmieniał nazwy. W **1928** roku nadano mu imię **marszałka Józefa Piłsudskiego**.

- Zmiana tablicy z nazwą placu po przemianowaniu na plac Marszałka Józefa Piłsudskiego, 1928 rok
Change of the plaque with the name of the square after renaming it to Piłsudski Square, 1928
- Uroczystość odsłonięcia pomnika księcia Józefa Poniatowskiego, 3 maja 1923 roku
The ceremony of unveiling the monument to Prince Józef Poniatowski, May 3, 1923
- Rocznica bitwy warszawskiej – uroczystości Święta Żołnierza w Warszawie, 15 sierpnia 1936 roku
Anniversary of the Warsaw battle – the feast of the Soldier's Day in Warsaw, August 15, 1936
- Międzynarodowy rajd samochodowy Automobilklubu Polski, czerwiec 1930 roku
International Automobile Rally of the Polish Automobile Club, June 1930
- Miss Polonia USA Jadwiga Bieńko na tle Grobu Nieznanego Żołnierza, 1939 rok
Miss Polonia USA Jadwiga Bieńko in front of the Tomb of the Unknown Soldier, 1939
- Uczestniczki rajdu Zielińska (z lewej) i Budzkowska (z prawej) na starcie przed Pałacem Brühla, 19 września 1936 roku
Participants of the car rally Zielińska (left) and Budzkowska (right) at the start in front of the Brühl Palace, September 19, 1936
- Start wyścigu kolarskiego do Morza Polskiego na trasie Warszawa – Gdynia – Warszawa, październik 1930 roku
Start of the cycling race to the Polish Sea on the route Warsaw – Gdynia – Warsaw, October 1930
- Widok na fragment południowej pierzei placu Piłsudskiego – z widocznym pawilonem Instytutu Propagandy Sztuki oraz stacją obsługi Polskiego Fiata, uroczystości poświęcenia motocykli Klubu Szeregowych Policji Państwowej, 20 sierpnia 1939 roku
View of a fragment of the southern frontage of Piłsudski Square – with visible pavilion of the Institute of Art Propaganda and a service station of the Polish Fiat, the ceremony of motorcycle blessing of the Club of Officers of the State Police, August 20, 1939

„SZTAB GENERALNY ZAJĄŁ PIĘKNY PAŁAC SASKI”

ODRODZENIE WOJSKA POLSKIEGO

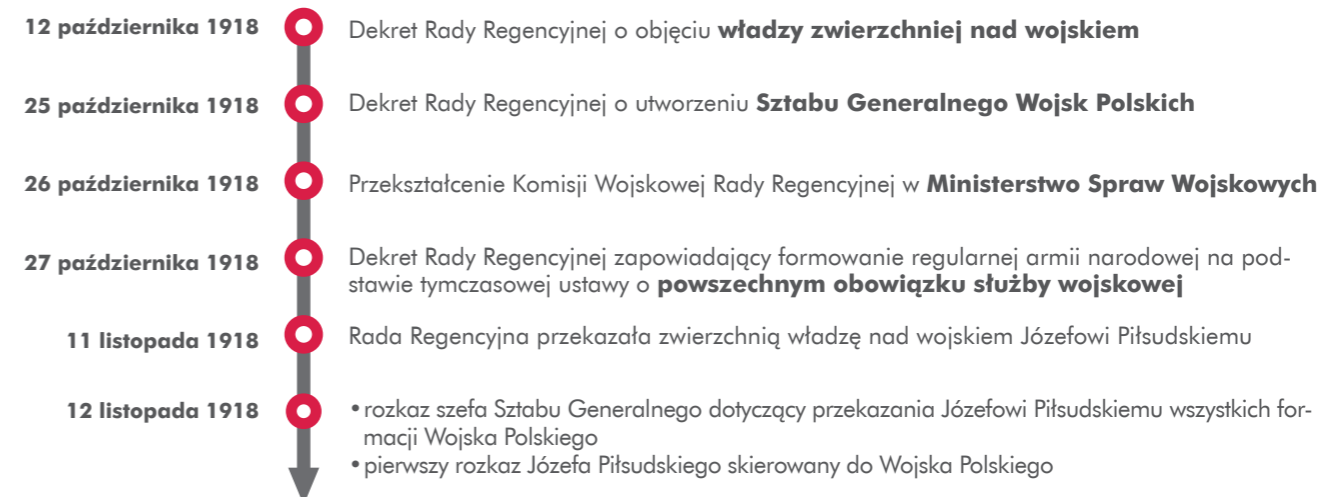
Gdy w 1918 roku Polska odzyskała niepodległość, istniały już organizacje i formacje wojskowe, na bazie których powstawało wojsko odrodzonej Polski.

Do najważniejszych formacji z tego okresu, które dały początek Wojsku Polskiemu, należały:

- Legiony Polskie** (przeformowane w Polską Siłę Zbrojną)
- Wojsko Polskie na Wschodzie** (w tym Korpusy Polskie w Rosji)
- Błękitna Armia gen. Józefa Hallera.**

Od 1914 roku działała tajna **Polska Organizacja Wojskowa**: istotnym elementem jej działalności było szkolenie kadr wojskowych.

Odrodzenie Wojska Polskiego w 1918 roku było złożonym procesem, który odbywał się w skomplikowanej sytuacji politycznej i międzynarodowej.

Symbolicznym momentem w procesie formowania się Wojska Polskiego na bazie różnych formacji wojskowych z okresu I wojny światowej był **rozkaz Józefa Piłsudskiego z 23 maja 1919 roku**, nakazujący nałożenie na kołnierze patek z odznaką w kształcie **srebrnego wężyka**, noszoną dotychczas wyłącznie przez oficerów z Legiów Nowych, jako elementu jednoczącego.

Jeszcze przed ustaleniem ostatecznego kształtu odrodzonego Wojska Polskiego polscy żołnierze stanęli do walki w obronie tworzącego się państwa: na przełomie października i listopada 1918 roku rozpoczęły się walki o Lwów, a w grudniu wybuchło powstanie wielkopolskie. **Polska posiadała już swoje wojsko, ale kształt jej granic wciąż zależał m.in. od sprawnego zorganizowania oddziałów i struktur wojskowych.**

PAŁAC SASKI SIEDZIBĄ SZTABU GENERALNEGO WOJSKA POLSKIEGO

Sztab Generalny powołano **25 października 1918** roku dekretem Rady Regencyjnej, a jego głównym zadaniem była organizacja Wojska Polskiego. Do 11 listopada 1918 roku Sztab był najwyższą władzą wojskową, a jej pierwszym szefem został generał Tadeusz Jordan-Rozwadowski.

Pałac Saski i plac Saski w Warszawie stały się w tym okresie miejscami ważnymi dla Wojska Polskiego: gmach pałacu został zajęty przez **Sztab Generalny**, a na placu odbywały się rewie wojskowe i liczne ślubowania oddziałów wojskowych, m.in. pierwsza przysięga składana przed Józefem Piłsudskim w dniu **13 grudnia 1918** roku przez oddziały Wojska Polskiego złożone z dawnych peowiaków.

Relacje oficerów i pracowników Sztabu Generalnego z lat 1918–1921 wskazują, że gmach Pałacu Saskiego był w części wykorzystywany na potrzeby Sztabu Generalnego jeszcze przed rozbrojeniem Niemców w listopadzie 1918 roku. Przez krótki okres sztab zajmował również pomieszczenia w kamienicy na rogu ulic Marszałkowskiej i Królewskiej.

gen. bryg. Waław Jan Przeździecki:

Poza personalnym i naukowym – reszta Sztabu Gen. mieściła się od razu w **Gmachu Pałacu Saskiego**.

Po opuszczeniu Warszawy przez niemieckie władze okupacyjne cały gmach Pałacu Saskiego zajęto na potrzeby Sztabu Generalnego.

Waław Jędrzejewicz:

Sztab Generalny zajął piękny pałac Saski, złożony z dwóch skrzydeł, połączonych wielką galerią. W lewym, od strony ulicy Królewskiej, urzędował szef Sztabu Generalnego i znajdowały się biura. W prawym, od strony ulicy Wierzbowej, były biura Oddziału I i II (Informacyjnego). Dobrze pamiętam, gdy w połowie listopada 1918 r. obchodziliśmy ten gmach właśnie opuszczony przez Niemców. Puste biurka i półki, widocznie Niemcy zdążyli wywieźć akta, robiły beznadziejne wrażenie. Szybko jednak zaczęliśmy użytkować te pomieszczenia.

CO DZIAŁO SIĘ W PAŁACU SASKIM?

Sztab Generalny i Sztab Główny w okresie II RP

W pierwszych latach niepodległości Sztab Generalny pełnił rolę głównej instytucji organizującej od podstaw Wojsko Polskie.

Rozkaz Szefa Sztabu Generalnego (rozkaz pożegnalny gen. Szeptyckiego – luty 1919):

Kiedy z rozkazu Naczelnego Wodza obejmowałem Szefostwo Sztabu Generalnego, siły zbrojne Polski wynosiły 6 batalionów piechoty, około siedemdziesięciu jeźdźców i jedną zdemontowaną baterię. Dziś pożegnalny mój rozkaz otrzymują liczne pułki piechoty, sformowane już pułki jazdy i artylerii oraz mnogie formacje techniczne. **Wojsko Polskie w niespełna trzech miesiącach z luźnego oddziału rozrosło się w pokazną, dyscyplinowaną, męzną i chciwą boju armię.**

Jak podaje Waław Jędrzejewicz, w pierwszym okresie funkcjonowania Sztabu poza oficerami tej instytucji, w gmachu Pałacu Saskiego „całymi dniami przebywał Józef Piłsudski”, zajmując się pracami związanymi z rozwojem wojska.

W latach **1918–1926** instytucja Sztabu Generalnego miała w strukturach wojskowych **największe, centralne znaczenie**. W Sztabie skupionych było wiele wybitnych osób, które odegrały istotną rolę w odbudowie niepodległego państwa polskiego i historii II Rzeczypospolitej Polskiej.

W tym czasie w Pałacu Saskim liczone się z możliwością ataku wojsk niemieckich i przygotowywano założenia działań obronnych. Ponadto planowano operacje na froncie wschodnim, gdzie drogą faktów dokonanych zamierzano ustalić zakres terenów przyłączonych do Polski.

Marzec 1919: Sztab Generalny włączono do struktur Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego

1919–1920: w okresie **wojny polsko-bolszewickiej** praca Sztabu skupiała się na kierowaniu działaniami wojennymi oraz działalności wywiadowczej prowadzonej przez **Oddział II – Informacyjny**

Znaczące zmiany w roli Sztabu Generalnego przyniósł rok **1926**. Po przewrocie majowym został on podporządkowany **Generalnemu Inspektorowi Sił Zbrojnych**, a jego prerogatywy ograniczono do funkcji organu planistycznego na wypadek wojny.

28 grudnia 1928 roku zmieniono nazwę Sztabu Generalnego na **Sztab Główny Wojska Polskiego**.

Lata 30. XX wieku przyniosły kolejną zmianę w zakresie zadań Sztabu Głównego, które rozszerzono o kwestie organizacyjno-mobilizacyjne w celu przygotowania modernizacji i rozbudowy sił zbrojnych. We wrześniu 1939 roku Sztab Główny został przeformowany w Sztab Naczelnego Wodza.

Mieszkanie służbowe z widokiem na Ogród Saski, czyli kto mieszkał w Pałacu Saskim?

W Pałacu Saskim część pomieszczeń przeznaczono na służbowe mieszkanie szefa Sztabu Generalnego. Znajdowało się ono w lewym skrzydle gmachu, na drugim piętrze, z oknami wychodzącymi na Ogród Saski i było połączone z gabinetem służbowym.

Zamieszkał tu **Józef Piłsudski**, który – po wyborze Gabriela Narutowicza na pierwszego prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej – opuścił Belweder. Po objęciu przez Piłsudskiego funkcji Szefa Sztabu Generalnego korzystał on ze służbowego mieszkania w Pałacu Saskim, aż do czasu przenosin do rezydencji w Sulejówku, wiosną 1923 roku.

Waław Jędrzejewicz:

Powstanie tego rządu (drugiego rządu Wincentego Witosa, utworzonego 28 maja 1923 roku) wywołało natchmiastową reakcję Marszałka Piłsudskiego. Uznał, iż z tego rodzaju rządem nie może mieć nic wspólnego i tegoż **28 maja opuścił wraz z rodziną mieszkanie urzędowe w gmachu Sztabu Generalnego, przenosząc się do Sulejówka**, który już był gotowy do stałego tam zamieszkiwania.

30 maja złożył na ręce gen. Osińskiego, jako ministra spraw wojskowych, swą rezygnację ze stanowiska szefa Sztabu Generalnego.

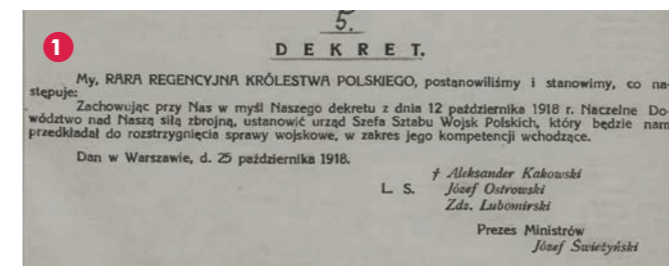
1. Przedruk Dekretu Rady Regencyjnej z dnia 12 października 1918 roku powołującego urząd Szefa Sztabu Wojsk Polskich
Reprint of the Regency Council Decree of October 12, 1918 appointing the office of the Chief of Staff of the Polish Army

2. Marszałek Józef Piłsudski przyznaje odznaczenia żołnierzom przed gmachem Sztabu Generalnego Wojska Polskiego, 1920 rok
Marshal Józef Piłsudski awards decorations to soldiers in front of the headquarters of the General Staff, 1920

3. Marszałek Józef Piłsudski w towarzystwie pułkownika Bolesława Wieniawy-Długoszowskiego, majora Aleksandra Prystora i pułkownika Waława Stachewicza w drodze do siedziby Sztabu Generalnego, 1926 rok
Marshal Józef Piłsudski in the company of Lieutenant Colonel Bolesław Wieniawa-Długoszowski, major Aleksander Prystor, and colonel Waław Stachewicz on the way to the headquarters of the General Staff, 1926

4. W widocznym w tle skrzydle południowym Pałacu Saskiego mieściło się mieszkanie służbowe szefa Sztabu. Od końca 1922 do połowy 1923 roku mieszkał tu marszałek Piłsudski wraz z rodziną. Pocztówka z wytwórni Fotograficznych Kart Widokowych FRANCISZEK GAZDA

In the southern wing of the Saxon Palace, visible in the background, the staff apartment of the Chief of Staff was located. Marshal Piłsudski and his family lived there from the end of 1922 to mid-1923. Postcard from the FRANCISZEK GAZDA Photographic View Card manufactory

11 listopada 1918

„Kto tych dni nie przeżył w Warszawie, ten nie wie, co oznacza radosny szal związany ze zwycięstwem i wolnością upojonego narodu”

Odzyskanie niepodległości przez Polskę w 1918 roku było złożonym procesem, jednak za symboliczną datę tego wydarzenia uznano **11 listopada 1918** roku. Wówczas Rada Regencyjna przekazała władzę zwierzchnią nad wojskiem Józefowi Piłsudskiemu, który przybył dzień wcześniej do Warszawy.

Wyjątkowy nastrój związany z odzyskaniem niepodległości oraz entuzjazm tych listopadowych dni był szczególnie odczuwany w Warszawie, gdzie trwało rozbrajanie niemieckich oddziałów. Radosna atmosfera ogarnęła całe miasto.

Kajetan Dzierżykraj-Morawski:

Kto tych dni nie przeżył w Warszawie, ten nie wie, co oznacza radosny szal związany ze zwycięstwem i wolnością upojonego narodu. Po ulicach rozbiegli się chłopcy z POW i odbierali broń umundurowanym Niemcom. Żołnierzy, którzy oddawali ją bez oporu, puszczano wolno.

Jesienią 1918 roku nad głównym placem Warszawy górowała jeszcze 70-metrowa dzwonnica soboru, a niemiecka administracja wciąż zajmowała gmachy przy placu.

11 listopada 1918 roku polscy żołnierze zajęli budynek odwachu – Komendy Miasta – i objęli władzę na placu Saskim. W tym szczególnym dniu Polacy przejęli od administracji niemieckiej również **Pałac Saski** i **Pałac Brühla**, co wspominali Kajetan Dzierżykraj-Morawski i Wiktor Tomir Drymmer.

Widok z lotu ptaka na fragment Osi Saskiej z ogrodem i placem. Na placu dominuje bryła soboru Aleksandra Newskiego, 1919 rok
Aerial view of a part of the Saxon Axis with the garden and the square. The square is dominated by the structure of the Alexander Nevsky Cathedral, 1919

KAJETAN DZIERŻYKRAJ-MORAWSKI

„Przejmowałem w imieniu władz polskich Pałac Saski”

W tych radosnych godzinach, gdy powoaci, legionści i ochotnicy rozbrajali okupantów w koszarach i na ulicach miasta, **przejmowałem jako członek doradnie mianowanej trzyosobowej komisji pod przewodnictwem Józefa Ziabickiego w imieniu władz polskich Pałac Saski** i późniejszą siedzibę Ministerstwa Spraw Zagranicznych na Miodowej.

W Pałacu Saskim przechodziliśmy przez szereg pustych biur opuszczonych widocznie w popłochu. Na stołach leżały teczki z aktami, obok nich arkusze z rozpoczętymi, przerwany nieraz w pół słowa brulionami pism. Tylko z odległego gabinetu dochodził gwar głosów.

Zastaliśmy tam wszechmogącego jeszcze wczoraj szefa administracji cywilnej ekscelencję (Wolfganga) von Kriesa wraz z kilkoma najbliższymi współpracownikami. Kries, niegdyś mój przełożony, rzucił się ku mnie z prośbą o ratunek. Uspokoił szybko strwożonych eks-okupantów i odesłaliśmy ich pod osłoną żandarmerii do domu, gdzie mieli oczekiwać na dalsze zarządzenia.

WIKTOR TOMIR DRYMMER

„Poszliśmy w pięciu na ulicę Wierzbową do pałacu Brühla”

11 listopada, po nieprzespanej, ale pełnej emocji nocy, wyszedłem na ulicę. Wydała mi się niepodobna do tej widywanej codziennie. (...) Widziałem na ulicy chłopców i młodzież rozbrajającą żołnierzy. **A więc koniec okupacji!** Z tą myślą biegłem na zbiórkę, obawiając się, że mnie zabraknie przy wykańczaniu Niemców.

Nie mogąc doczekać się mego bezpośredniego przełożonego, wziąłem ze sobą paru zaradniejszych chłopców, w tym mego brata ciotecznego Janusza Różańskiego, **i poszliśmy w pięciu na ulicę Wierzbową do pałacu Brühla**, gdzie mieściła się centrala ostawionej z prześladowań Polaków – Feldpolizei. Wejście do dawnego pałacu Brühlowskiego prowadziło nie od placu Saskiego, lecz od Wierzbowej. Rozbroiliśmy łatwo strażnika w bramie i paru kręcących się agentów.

Niespodziewanie dla nas w końcu korytarza natknęliśmy się na koszary żołnierskie zainstalowane w kilku pokojach. Tak niedawno groźni, teraz byli potulni jak baranki. Po odebraniu im broni puściliśmy ich wolno, bo nie bardzo wiedzieliśmy, co we czterech możemy z nimi zrobić.

1. Pałac Saski w 1915 roku, w czasie okupacji niemieckiej, podczas Wielkiej Wojny
The Saxon Palace in 1915, during the German occupation, during the Great War

2. Rozbrajanie Niemców przed Główną Komendą na placu Saskim w Warszawie, obraz Stanisława Bagińskiego
Disarming of German soldiers standing in front of the Garrison Headquarters at Saxon Square in Warsaw, painting by Stanisław Bagiński

ZŁAMANIE SZYFRÓW BOLSZEWICKICH

TAJEMNICE PAŁACU SASKIEGO

POCZĄTKI POLSKIEGO WYWIADU

Polski wywiad, podobnie jak wojsko i służba zagraniczna, był formowany zanim Polska odzyskała niepodległość. Pierwsze komórki organizacyjne wywiadu i kontrwywiadu wojskowego utworzone zostały pod dowództwem generała Tadeusza Rozwadowskiego wraz z powołaniem Sztabu Generalnego Wojska Polskiego, jeszcze w październiku 1918 roku. Do **Wydziału Informacyjnego** Sztabu Generalnego, kierowanego przez majora **Mieczysława Mackiewicza**, należała „służba wywiadowcza ofensywna i defensywna”.

Polski wywiad stał się ważną częścią budowanych struktur wojskowych. Już na początku grudnia 1918 roku Józef Piłsudski mianował szefem Oddziału VI Informacyjnego Sztabu Generalnego WP podpułkownika **Józefa Rybaka**, doświadczonego oficera wywiadu wojskowego armii austro-węgierskiej. Jego zastępcą został major **Ignacy Matuszewski**, szef wywiadu Komendy Naczelnej POW.

Oddział Informacyjny Sztabu Generalnego Wojska Polskiego znalazł siedzibę w północnym skrzydle Pałacu Saskiego.

1 kwietnia 1919 roku **Karol Bołdeskuł** zastąpił Józefa Rybaka na stanowisku Szefa Oddziału Informacyjnego. W maju 1919 roku, w ramach kolejnej reorganizacji najwyższych władz wojskowych, struktura Sztabu Generalnego i numeracja jego oddziałów uległy zmianie: Oddział Informacyjny stał się słynnym **Oddziałem II**. W jego ramach utworzono również nową **Sekcję Szyfrów**.

ZŁAMANIE SZYFRÓW BOLSZEWICKICH

Zadanie ściśle tajne

Głównym zadaniem nowego szefa Oddziału Informacyjnego, w obliczu zagrożenia działaniami Armii Czerwonej, było zorganizowanie jednostki wywiadu na Rosję. Karol Bołdeskuł był wcześniej oficerem radiowywiadu państw centralnych na froncie wschodnim. Posiadał wiedzę o zasadach funkcjonowania rosyjskiej radiotelegrafii. W Oddziale II rozpoczęto nasłuch i systematyczne monitorowanie obcych sieci rosyjskich. Zadanie majora Bołdeskuła było ściśle tajne – nie wiedzieli o nim nawet zaufani współpracownicy Józefa Piłsudskiego. Problemem pozostawało jednak łamanie rosyjskich szyfrów.

Delegat i dywizja

Sytuacja ta zmieniła się w lipcu 1919 roku, wraz z przyjęciem do służby porucznika **Jana Kowalewskiego**, który posiadał doświadczenie z zakresu zasad, procedur i organizacji pracy sztabowej rosyjskich wojsk inżynierskich. Był kryptoanalitykiem amatorem, ale wykazał się wyjątkowymi zdolnościami.

Już pod koniec sierpnia 1919 roku w Pałacu Saskim Kowalewskiemu udało się złamać szyfr „Delegat”. Pomogła mu w tym doskonała znajomość języka rosyjskiego i rosyjskich procedur wojskowych. Założył, że w szyfrogramie musi się znaleźć słowo „dywizja”, które w języku rosyjskim ma charakterystyczny układ: każda druga litera w sylabie – to litera „i” – „и” („ДИВИЗИЯ”). Oficer miał wytłamać zęby grzebienia w sposób, który pozwalał na przesuwanie nim po tekście w poszukiwaniu podobnej sekwencji znaków – to pozwoliło na szybkie poznanie pięciu zaszyfrowanych liter, a w dalszej kolejności – całego szyfru „Delegat”.

Po tym sukcesie szef Sztabu Generalnego polecił Kowalewskiemu organizację struktur biura dekrzyptażu. Wdrożono zasady bezzwłocznego przekazywania przejętych szyfrogramów z sieci radiostacji bezpośrednio do **Sekcji (Biura Szyfrów)** w Pałacu Saskim, a zespół pod kierunkiem Kowalewskiego pracował niemal całodobowo nad ich odczytaniem.

Biuro Szyfrów w Pałacu Saskim

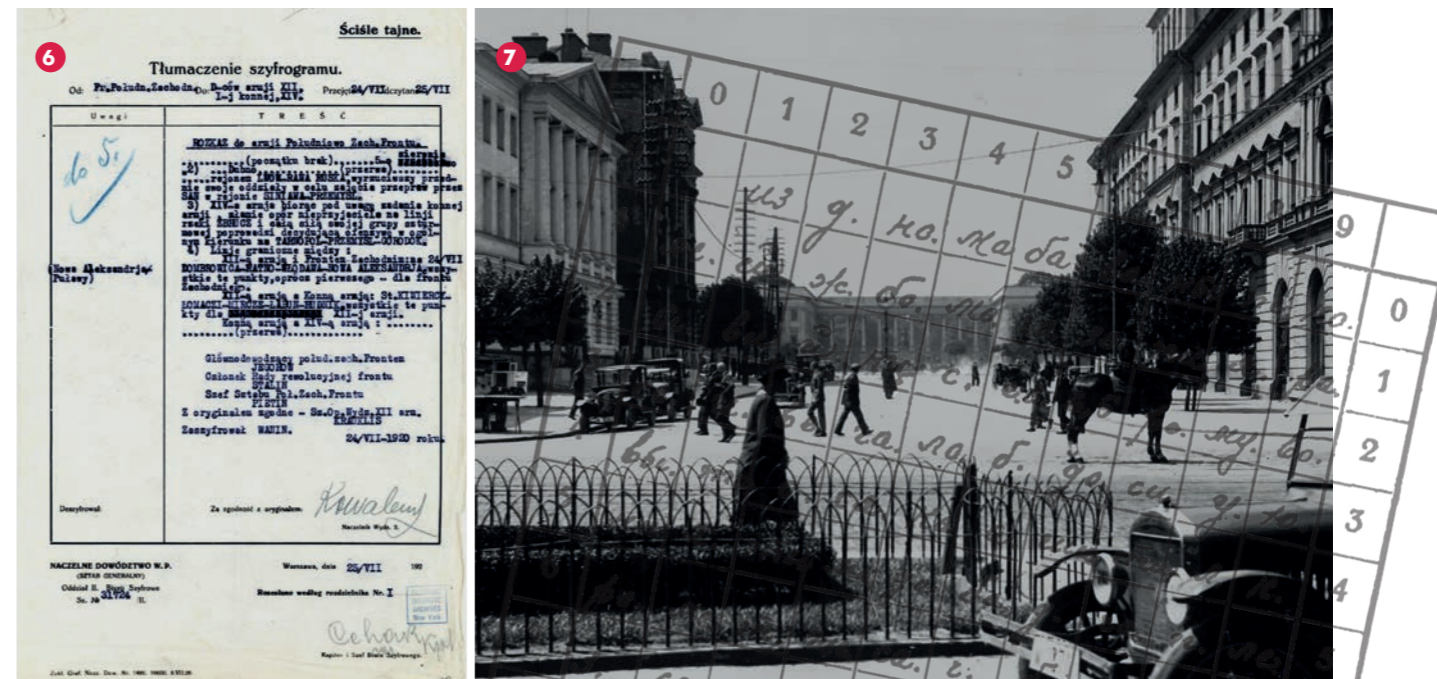
Siedzibą Biura Szyfrów stało się północne skrzydło Pałacu Saskiego.

Na przełomie października i listopada 1919 r., w związku z utworzeniem Biura Szyfrów, zwiększeniem jego obsady i najprawdopodobniej z intencją dodatkowego utajnienia jego działalności, zostało ono przeniesione z jednego skrzydła budynku Sztabu Generalnego mieszczącego się w Pałacu Saskim (gdzie pracowały pozostałe agendy Oddziału II NDWP) do sąsiedniego skrzydła przy Placu Saskim nr 6, z tym że okna Biura Szyfrów miały wychodzić na dziedziniec wewnętrzny.

Grzegorz Nowik, Zanim złamano „Enigmę (...)”

1. Oficerowie Biura Szyfrów. Od lewej: Jakub Plezia, Jerzy Suryń, Yamawaki Masataka, Paweł Misiurewicz, Jan Kowalewski, Maksymilian Cieżki, lata 20. XX wieku
Officers of the Cipher and Radio-Intelligence Department. From the left: Jakub Plezia, Jerzy Suryń, Yamawaki Masataka, Paweł Misiurewicz, Jan Kowalewski, Maksymilian Cieżki, 1920s
2. Rozkaz nr 71 generała Rozwadowskiego z 14 sierpnia 1920, zbiory AGAD
Order No. 71 of General Rozwadowski from August 14, 1920, collection of the Central Archives of Historical Records in Warsaw
3. „Obserwowałem tylko ruchy wojsk sowieckich zbliżających się zewsząd ku Warszawie” – Józef Piłsudski studiujący mapę
“I only watched the movements of Soviet troops approaching Warsaw from everywhere.” – Józef Piłsudski studying the map
4. Kopie szkiców sytuacyjnych, ilustrujących położenie wojsk polskich i rosyjskich w dniach 16-25 sierpnia 1920 roku
Copies of situational sketches illustrating the location of Polish and Russian troops on August 16-25, 1920
5. Rozkaz operacyjny numer 10 000 odnośnie bitwy warszawskiej z dnia 10 sierpnia 1920 pisany ręką generała Rozwadowskiego, zbiory Archiwum Instytutu Józefa Piłsudskiego w Ameryce
Operational order number 10,000 regarding the battle of Warsaw of August 10, 1920, handwritten by general Rozwadowski, collection of the Archives of the Józef Piłsudski Institute of America
6. Rozszyfrowany przez porucznika Jana Kowalewskiego plan operacyjny wojsk bolszewickich nacierających na Polskę, zbiory Instytutu Józefa Piłsudskiego w Ameryce
The operational plan of Bolshevik forces attacking Poland, decoded by lieutenant Jan Kowalewski, collection of the Archives of the Józef Piłsudski Institute of America
7. Plac Saski wraz z Pałacem Saskim – siedzibą Sztabu Generalnego – widziany z Krakowskiego Przedmieścia oraz odszyfrowany szyfr sowiecki MARS
Saski Square with the Saski Palace – seat of the General Staff – seen from Krakowskie Przedmieście and the decrypted Soviet MARS cipher

BITWA WARSZAWSKA

Oddział II i działające w jego ramach Biuro Szyfrów odegrały niezwykle istotną rolę podczas konfliktu z Rosją bolszewicką w latach 1919–1921. Praca radiowywiadu dawała polskiemu dowództwu dostęp do najcenniejszych informacji o dyslokacji bolszewickich wojsk i ich planach.

Porucznik Jan Kowalewski wprowadzał innowacyjne metody dekryptażu. Zaangażował do współpracy z wywiadem m.in. wybitnych profesorów związanych z polską szkołą matematyczną: **Stanisława Leśniewskiego**, **Stefana Mazurkiewicza** i **Wacława Sierpińskiego**. Zespół kierowany przez porucznika Kowalewskiego złamał około stu rosyjskich szyfrów i umożliwił systematyczne czytanie większości telegramów Armii Czerwonej.

Informacje pochodzące z deszyfrowanych meldunków miały decydujący wpływ na losy wojny polsko-bolszewickiej. Polskie dowództwo planowało bowiem kontrofensywę z wykorzystaniem pochodzącej z radiowywiadu wiedzy m.in. o rozkazach operacyjnych Armii Czerwonej i konflikcie między rosyjskimi dowódcami – co przyczyniło się do zwycięstwa podczas Bitwy Warszawskiej.

W nocy z 5 na 6 sierpnia 1920 roku w Belwederze opracowywano ogólną koncepcję bitwy. W naradzie udział brali: szef Sztabu Generalnego – **generał Tadeusz Rozwadowski**, naczelny wódz – **marszałek Józef Piłsudski**, oraz przedstawiciel francuskiej misji wojskowej – **generał Maxime Weygand**. Rozwadowski przedstawił marszałkowi Piłsudskiemu dwa plany operacyjne, z czego drugi zakładał uderzenie znad Wieprza z równoczesnym kontratakami wojsk Frontu Północnego znad Wkry. Marszałek zdecydował jednak o wyprowadzeniu kontrofensywy jedynie z południa.

W nocy z 8 na 9 sierpnia 1920 roku generał Rozwadowski wydał **rozkaz operacyjny specjalny nr 10000**, zmieniający jednak pierwotną koncepcję bitwy. Zdaniem Rozwadowskiego 5. Armia generała Władysława Sikorskiego na północy była zbyt słaba, by wytrzymać atak bolszewicki, podjął więc decyzję o jej wzmocnieniu. Z planem nie zgadzał się marszałek Piłsudski, ale rozkaz był wyrazem kompromisu politycznego z przywódcami alianckimi. Jak wspominał Józef Piłsudski, jego **ostatnia narada z generałami Rozwadowskim i Weygandem – przed wyjazdem na front 12 sierpnia – odbyła się w gmachu Sztabu Generalnego na placu Saskim**. Ostatecznie bitwa została rozegrana według zmienionego przez Rozwadowskiego planu: zamiast jednego ataku zaplanowano dwa natarcia – z południa znad Wieprza oraz z północy znad Wkry.

W dniach **13–25 sierpnia 1920 roku** na przedpolach Warszawy rozegrała się najważniejsza bitwa wojny polsko-bolszewickiej, która zadecydowała o zachowaniu przez Polskę niepodległości i uratowaniu Europy przed bolszewizmem. Bitwa została rozegrana zgodnie z **planem operacyjnym** opracowanym w Sztabie Generalnym Wojska Polskiego. Kluczowymi dla sformułowania planu przebiegu bitwy w rejonie Warszawy były przejęte meldunki Grupy Mozyrskiej, której zadaniem było łączenie Frontu Zachodniego i Frontu Południowo-Zachodniego. Jej dowódca dopominał się wsparcia, a grupa nie była w stanie utrzymać rozciągniętego odcinka frontu. Strategiczne meldunki zostały rozszyfrowane w Pałacu Saskim, w północnym skrzydle, gdzie mieściło się Biuro Szyfrów.

Jan Kowalewski:

*Dziś nie ma więcej powodów do utrzymywania w tajemnicy prawdy, gdyż zarówno Rosjanie jak i Niemcy mając dostęp do polskich archiwów z tego czasu, doskonale są poinformowani o tym co się tak walnie przyczyniło do klęski Armii Czerwonej w Polsce w 1920 roku. Zwycięstwo nie spadło nam z nieba, ani nie było znalezione, lecz było wynikiem ofiarnego wysiłku i ducha polskiego żołnierza na froncie, **rzetelnej pracy polskiego Sztabu Głównego** i śmiałej decyzji Naczelnego Wodza, Józefa Piłsudskiego.*

Strona polska posiadała w 1920 roku jeden z ważnych elementów decyzji – mianowicie doskonałe wiadomości o planach i sytuacji nieprzyjaciela, uzyskane drogą dobrze zorganizowanego podstuchu radiotelegraficznego i sprawnego rozwiązywania jego tajnych szyfrów. (...)

*Nikt nie rozumiał dlaczego, ale ta pewność zwycięstwa oparta była nie na nadziei lecz na faktach. **Wszystkie bowiem meldunki i rozkazy armii sowieckiej były przejmowane i odszyfrowywane natychmiast po ich odebraniu**. Dzięki otrzymanym w ten sposób informacjom sztab polski był lepiej poinformowany o ruchach, siłach i zamiarach nieprzyjaciela, aniżeli dowódcy poszczególnych grup sowieckich.*

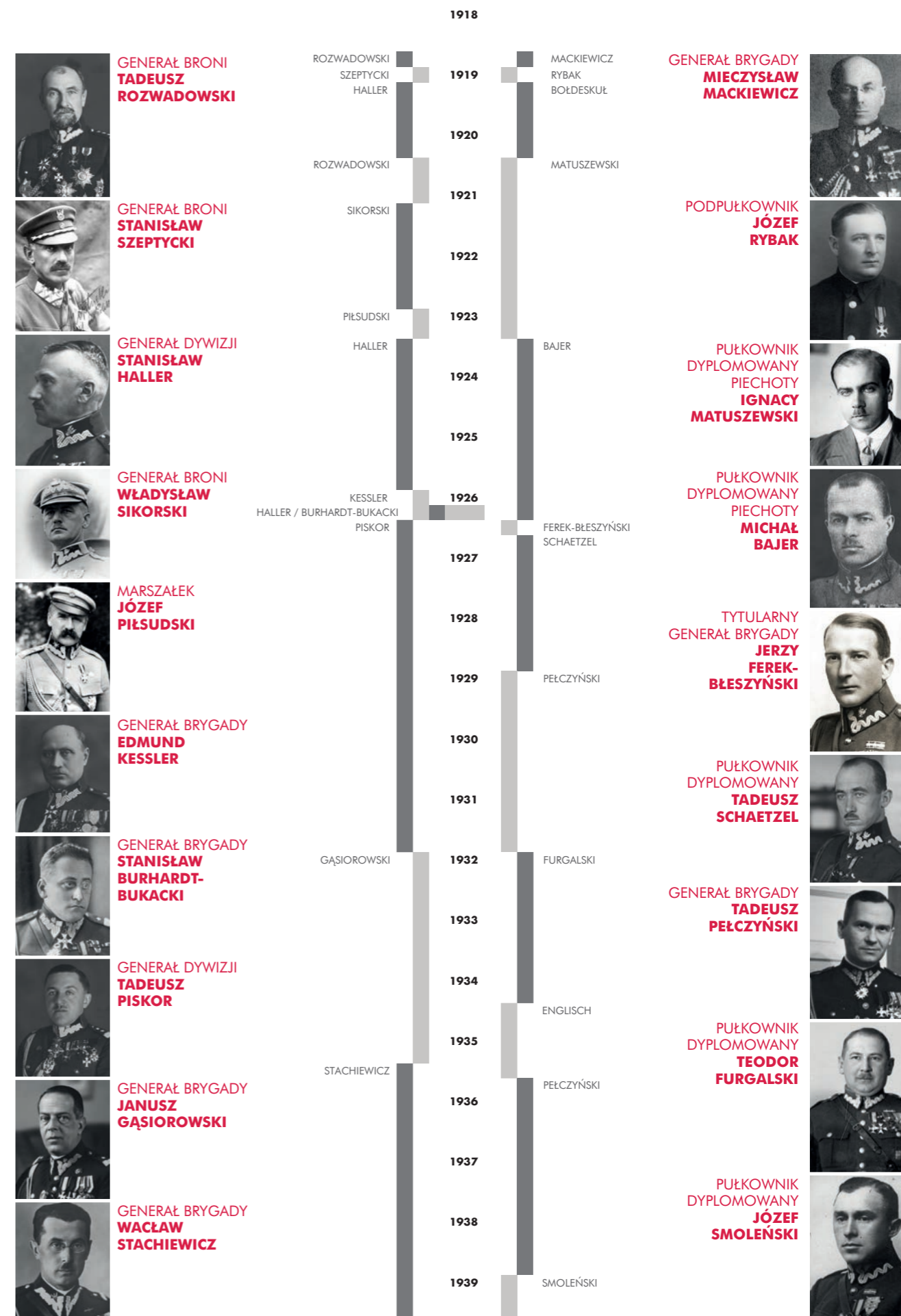

JAN KOWALEWSKI
(1892–1965)

podpułkownik dyplomowany piechoty, matematyk, kryptolog, lingwista

W okresie I wojny światowej został wcielony do armii carskiej, do wojsk rezerwy w jednostce łączności. W 1919 roku powrócił do kraju i zajął się organizacją Wydziału II Radiowywiadu Biura Szyfrów Oddziału II Sztabu Generalnego oraz utworzeniem komórki kryptoanalizy.

SZEFOWIE SZTABU

SZEFOWIE ODDZIAŁU II

ZŁAMANIE SZYFRÓW ENIGMY

ŚCIŚLE TAJNE!
Trzymać pod zamknięciem

„DWÓJKA” Z PAŁACU SASKIEGO – BLASKI I CIENIE

Oddział II Sztabu Głównego, potocznie nazywany „Dwójką”, był traktowany jako kuźnia kadr, a wojskowe służby specjalne z Pałacu Saskiego cieszyły się szczególnym zainteresowaniem marszałka Józefa Piłsudskiego. W okresie II RP praca w Dwójce oraz służba w wywiadzie i kontrwywiadzie były powodem do dumy. Jak zauważa Jan S. Ciechanowski, do tej pracy angażowano „znakomitą kadrę profesjonalnych i oddanych Polsce ideowych oficerów”.

Rola i znaczenie Oddziału II w rzeczywistości społeczno-politycznej II Rzeczypospolitej Polskiej były bardzo istotne. Dwójka, jako jedyna państwowa służba informacyjno-wywiadowcza, dostarczała informacje zarówno władzom wojskowym, jak i cywilnym. Najważniejszym jej zadaniem było rozpoznanie potencjalnych przeciwników Polski: Niemiec i Związku Radzieckiego. Oficerom z Pałacu Saskiego podlegało pięć ekspozytur oraz biura, wydziały i zagraniczne placówki wywiadowcze, w tym znana placówka In-3 w Berlinie kierowana przez rotmistrza Jerzego Sosnowskiego.

W latach 20. i 30. Dwójka miała opinię **jednego z najlepszych wywiadów na świecie**, a – jak podkreśla Łukasz Ulatowski – „w rozmachu podejmowanych działań, w ich skuteczności, wywiad polski ustępował jedynie wschodniemu sąsiadowi, dystansując przy tym na każdym polu, zachodniego”.

Do najważniejszych osiągnięć służb specjalnych II Rzeczypospolitej Polskiej po zakończeniu wojny polsko-bolszewickiej można zaliczyć m.in. operację kontroli niemieckiej poczty przewożonej do Prus Wschodnich oraz **złamanie szyfrów niemieckiej Enigmy** – w grudniu 1932 roku w Pałacu Saskim.

Centrala polskiego wywiadu kierowana w drugiej połowie lat 30. XX w. przez pułkownika Tadeusza Pełczyńskiego i pułkownika Józefa Smoleńskiego nie uniknęła jednak wewnętrznych konfliktów oraz poważnych zaniedbań, a część raportów na temat rosnącego niebezpieczeństwa ze strony Niemiec i ZSRR była ignorowana przez kierownictwo Oddziału II. Na dokonaniach Dwójki cieniem kładzie się również **utrata archiwów Oddziału II we wrześniu 1939 roku**. Choć, w dniu kapitulacji Warszawy, Abwehra znalazła w Pałacu Saskim jedynie puste szafy i bezwartościowe jawne materiały, to Niemcy przejęli niezniszczone i nieewakuowane akta polskiego wywiadu na terenie Fortu Legionów. Doprowadziło to do poważnych konsekwencji: kilkadziesiąt osób związanych z polskim wywiadem zostało aresztowanych (wielu skazano na karę śmierci przez ścięcie), a dokumenty Dwójki pozwoliły Abwehrze na ustalenie słabych punktów niemieckiego kontrwywiadu i udoskonalenie procedur.

Po wojnie część materiałów znalazła się w rękach komunistycznego aparatu bezpieczeństwa i posłużyła do rozpracowywania **oficerów i pracowników przedwojennych służb specjalnych** (określanych pogardliwie mianem dwójkarzy), którzy zostali uznani za **wrogów komunistycznej Polski** i „szczególne zagrożenie bezpieczeństwa państwa”.

TAJEMNICE PAŁACU SASKIEGO. ROZSZYFROWANIE ENIGMY

Początki: kurs kryptologii na Uniwersytecie Poznańskim

W związku z rozpoczęciem stosowania mechanicznych maszyn szyfrujących dotychczasowe metody lingwistyczne nie przynosiły rezultatów. Biuro Szyfrów Oddziału II stanęło przed wyzwaniem, które służby wywiadowcze innych państw uznawały za niemożliwe do pokonania – niemiecką Enigmą.

Strategię ataku na szyfr Enigmy opracował szef sekcji niemieckiej Biura Szyfrów kapitan Maksymilian Ciężki, który w 1929 roku zorganizował na Uniwersytecie Poznańskim specjalistyczny **kurs kryptologii** dla najzdolniejszych niemieckojęzycznych studentów matematyki. Celem kursu było wyłonienie osób, które mogłyby podjąć się pracy nad łamaniem szyfrów powstających z użyciem maszyn. Wykładowcami byli pracownicy Oddziału II: kapitan Maksymilian Ciężki, major Franciszek Pokorny oraz inżynier Antoni Palluth. Kurs ukończyli **Marian Rejewski, Jerzy Różycki i Henryk Zygalski**.

Trzej polscy kryptolodzy (od lewej): Henryk Zygalski, Jerzy Różycki, Marian Rejewski
Polish cryptologists (from the left) Henryk Zygalski, Jerzy Różycki, Marian Rejewski

MARIAN REJEWSKI

(1905–1980)

matematyk, kryptolog, pracownik Biura Szyfrów Oddziału II

W trakcie studiów uczęszczał na **kurs kryptologii** zorganizowany przez Biuro Szyfrów Oddziału II Sztabu Głównego. **W 1932 roku wspólnie z Zygalskim i Różyckim został zatrudniony jako pracownik cywilny Biura Szyfrów Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego w północnym skrzydle Pałacu Saskiego**. W październiku 1932 roku Rejewski podjął się pracy nad złamaniem szyfrów niemieckiej maszyny – Enigmy I. W swojej pracy jako pierwszy wykorzystał metody matematyczne, m.in. teorię grup i twierdzenie o permutacjach, które w połączeniu z danymi przekazanymi przez wywiad francuski pozwoliły odtworzyć tzw. klucz depeszy. **W ostatnich dniach grudnia 1932 roku w Pałacu Saskim po raz pierwszy Marian Rejewski złamał szyfry Enigmy**. W toku pracy i w obliczu ciągłego udoskonalania maszyn przez Niemców Rejewski opracował **cyklo-metr** i „**bombę kryptologiczną**”.

HENRYK ZYGALSKI

(1908–1978)

matematyk, kryptolog, pracownik Biura Szyfrów Oddziału II

Uczestniczył w kursie kryptologicznym organizowanym przez Biuro Szyfrów Oddziału II i został zatrudniony w poznańskiej filii Biura Szyfrów. W 1932 roku, po jej rozwiązaniu, wraz z Rejewskim i Różyckim został zatrudniony jako pracownik cywilny Biura Szyfrów Sztabu Głównego w północnym skrzydle Pałacu Saskiego w Warszawie. W trakcie pracy nad złamaniem szyfrów niemieckiej Enigmy opracował tzw. **ptachy Zygalskiego**, dzięki którym – w połączeniu z „bombą kryptologiczną” Rejewskiego – w ciągu dwóch godzin możliwe było znalezienie dziennego klucza maszyny.

Jerzy Różycki

(1909–1942)

matematyk, kryptolog, pracownik Biura Szyfrów Oddziału II

Podobnie jak Rejewski i Zygalski brał udział w kursie kryptologii organizowanym przez Biuro Szyfrów Oddziału II. Jeszcze jako student zaczął pracę w poznańskiej komórce biura, aby w 1932 roku przenieść się do Warszawy i zostać cywilnym pracownikiem Biura Szyfrów Oddziału II Sztabu Głównego mieszczącego się w Pałacu Saskim. Wspólnie z Rejewskim i Zygalskim pracował nad systematycznym łamaniem szyfrów niemieckiej Enigmy. Różycki opracował tzw. **metodę zegara** pozwalającą na określenie pozycji wybranego wirnika w maszynie.

GWIDO LANGER

(1894–1948)

podpułkownik dyplomowany piechoty Wojska Polskiego, kierownik Biura Szyfrów

W czasie I wojny światowej służył w armii austriackiej, a następnie rozpoczął służbę w Wojsku Polskim. Jako dyplomowany oficer Sztabu Generalnego został przydzielony do Oddziału I. Przeniesiono go do Oddziału II, gdzie objął stanowisko kierownika Biura Szyfrów. W czasie gdy Langer był szefem biura, trzej kryptolodzy – Rejewski, Zygalski i Różycki – złamali kod niemieckiej maszyny szyfrującej Enigma. W lipcu 1939 roku Langer uczestniczył w przekazaniu aliantom informacji na temat łamania niemieckich szyfrów. Podczas wojny nadal kierował pracami zespołu kryptologów. W 1943 roku został aresztowany przez Niemców i do końca wojny przebywał w obozie jenieckim w Zamku Eisenberg. Zaprzeczł złamaniu szyfrów Enigmy, co zapobiegło zmianie systemu szyfrującego przez Niemców w trakcie wojny.

MAKSYMILIAN CIĘŻKI

(1898–1951)

powstaniec wielkopolski, podpułkownik Wojska Polskiego

Dowodził radiostacjami w dowództwie m.in. 6. i 2. Armii oraz w Centralnej Radiostacji w Warszawie. W 1923 roku zatrudniono go na stanowisku referenta w Oddziale II Sztabu Generalnego. Był **autorem strategii ataku na szyfr Enigmy** i współtwórcą sukcesu polskiego Biura Szyfrów. W 1929 roku zorganizował kurs kryptologiczny na Uniwersytecie Poznańskim. W 1933 roku – w ramach Biura Szyfrów – objął kierownictwo w referacie szyfrów niemieckich. W lipcu 1939 roku uczestniczył w przekazaniu aliantom informacji na temat łamania niemieckich szyfrów. W 1943 roku został aresztowany przez Niemców i do końca wojny przebywał w obozie jenieckim w Zamku Eisenberg. Zaprzeczł złamaniu szyfrów Enigmy, co zapobiegło zmianie systemu szyfrującego przez Niemców w trakcie wojny.

ANTONI PALLUTH

(1900–1944)

powstaniec wielkopolski, podporucznik rezerwy, radiotechnik, inżynier, kryptolog

Uczestniczył m.in. w wyprawie kijowskiej, później pełnił obowiązki oficera stacyjnego w radiostacjach polowych w czasie wojny polsko-bolszewickiej. W 1924 roku został zatrudniony w Oddziale II Sztabu Generalnego jako specjalista do spraw szyfrów wojennych. Wraz z Maksymilianem Ciężkim był pomysłodawcą i wykładowcą kursu kryptologicznego w Poznaniu. Polski wywiad budował jego legendę jako przedsiębiorcy – w 1928 roku był jednym z założycieli Wytwórni Radiotechnicznej „AVA”, która konstruowała urządzenia dla Biura Szyfrów, w tym kopie niemieckiej maszyny szyfrującej Enigma.

„Black chamber” w Pałacu Saskim

Latem 1932 roku trzej matematycy podjęli pracę w Biurze Szyfrów, które mieściło się w północnym skrzydle Pałacu Saskiego. Ich prace były objęte **ścisłą tajemnicą**, a kryptologów praktycznie odizolowano od pozostałych pracowników Sztabu Głównego.

Marian Rejewski:

*Wkrótce odizolowano moich kolegów i mnie tak dokładnie od reszty pracowników, że nawet woźny wnoszący herbatę na śniadanie nie miał prawa wstępu do naszego pokoju, u którego drzwi rozwieszono na domiar czarną kotarę, wskutek czego pokój nasz żartobliwie przezwano **black chamber**.*

W Pałacu Saskim „nasza trójka wykryła tajemnice Enigmy”

Początkowo kryptolodzy zajmowali się rozwiązaniem kodu niemieckiej marynarki wojennej. Kierownictwo Biura Szyfrów zleciło dodatkowe zadania Rejewskiemu, który w Pałacu Saskim zaczął spędzać również wieczory. Na polecenie Maksymiliana Ciężkiego miał on pracować nad łamaniem szyfrów Enigmy. Po pierwszych sukcesach zadanie to stało się głównym obowiązkiem Rejewskiego. Już w ostatnich dniach **grudnia 1932** roku polskim kryptologom udało się to, czego nie osiągnął wówczas żaden z wywiadów – po raz pierwszy złamano szyfry Enigmy.

Marian Rejewski:

Tam na piętrze w lewym skrzydle obok nieistniejącej kolumnady Pałacu Saskiego, ale z oknami na wewnętrzny dziedziniec mieściło się biuro BS-4 i tam pod koniec 1932 roku nasza trójka wykryła tajemnice Enigmy.

Niemcy ciągle ulepszali jednak system Enigmy, co powodowało konieczność dalszej systematycznej pracy. W 1933 roku Henryk Zygałski opracował metodę z wykorzystaniem tzw. **placht Zygałskiego** – perforowanych arkuszy, które miały odtwarzać ustawienie kolejności wirników Enigmy. Jerzy Różycki opracował tzw. **metodę zegara**. Polscy kryptolodzy rozpoczęli również rewolucję w kryptologii – uznali, że dla pokonania maszyny szyfrującej konieczna będzie inna maszyna ułatwiająca dekryptaż. Już w 1934 roku Rejewski opracował **cyklo-metr** dający sposób na ustalenie kolejności układu bębneków szyfrujących. W 1938 roku zaprojektował również **„bombę kryptologiczną”** pozwalającą na niemal automatyczne znajdowanie dziennych kluczy szyfrujących.

Metody i wynalazki opracowywane przez polskich kryptologów stanowiły przełom w podejściu do zagadnienia łamania szyfrów. Nie byłoby to jednak możliwe bez technicznego zaplecza pozwalającego na konstrukcję projektowanych urządzeń, którym stała się **Wytwórnia Radiotechniczna „AVA”**. Dyrektorami wytwórni byli: Antoni Palluth, Edward Fokczyński, Leonard i Ludomir Danilewiczowie. AVA produkowała sprzęt właściwie wyłącznie na potrzeby Sztabu Głównego, w tym wyposażenie radiowe dla Biura Szyfrów. W 1933 roku stworzono tam kopię niemieckiej wojskowej Enigmy. AVA realizowała również zamówienia na cyklometry i „bomby kryptologiczne” Rejewskiego.

Z Pałacu Saskiego do Lasu Kabackiego

Jesienią 1937 roku Biuro Szyfrów Referat Niemiecki BS-4 przeniesiono do nowo wybudowanego ośrodka w Lesie Kabackim, obok miejscowości Pyry. Na decyzję o przeniesieniu wpłynęły względy bezpieczeństwa. Znajdujący się w samym sercu Warszawy gmach Pałacu Saskiego nie zapewniał dostatecznej ochrony przed agentami obcych wywiadów.

„Sztafeta Enigmy”, czyli XYZ

Po usprawnieniu Enigmy przez Niemców w grudniu 1938 roku okazało się, że możliwości kadrowe i finansowe Biura Szyfrów nie są wystarczające, aby sprostać dalszym efektywnym pracom nad łamaniem szyfrów. W styczniu 1939 roku nawiązano precedensową współpracę pomiędzy wywiadami francuskim, angielskim i polskim, a przedstawiciele służb rozpoczęli wymianę części najważniejszych informacji o niemieckich metodach szyfrowania. Wywiadowi i służbom kryptologicznym poszczególnych państw przypisano kryptonimy literowe:

X (Francja) / **Y** (Wielka Brytania) / **Z** (Polska)

W obliczu nadchodzącej wojny w Pałacu Saskim podjęto ważną decyzję: szef Sztabu Głównego generał Wacław Stachiewicz upoważnił kierownictwo Z do przekazania dorobku Biura Szyfrów do X i Y. W ostatnim tygodniu lipca 1939 roku w Pyrach odbyło się zebranie przedstawicieli służb kryptologicznych, podczas którego Oddział II ujawnił polskie osiągnięcia w łamaniu szyfrów Enigmy.

Dermot Turing określił to „najważniejszą wymianą informacji wywiadowczej II wojny światowej”. Atak na niemieckie szyfry z kryptologicznego wyścigu wywiadów stał się wspólną sztafetą. Prace nad łamaniem szyfrów Enigmy, rozpoczęte w Pałacu Saskim, mogły być kontynuowane we Francji oraz w Wielkiej Brytanii w tajnym ośrodku w Bletchley Park w ramach projektu „Ultra”, dzięki któremu alianci przez całą wojnę mogli odczytywać depesze Wehrmachtu, Luftwaffe i Kriegsmarine.

Polski wkład w łamaniu niemieckich szyfrów był bezcenny i znacznie przyspieszył zakończenie II wojny światowej, co przyczyniło się do ocalenia milionów ludzkich istnień.

2

1. Szyfry niemieckiej Enigmy złamano w Pałacu Saskim, w sercu Warszawy
The German Enigma ciphers were broken in the Saxon Palace in the heart of Warsaw

2. Niemiecka maszyna szyfrująca Enigma, fot. Joanna Borowska
The German Enigma machine, photo Joanna Borowska

3. Jedna z placht perforowanych, tzw. placht Zygałskiego
One of the perforated sheets, the so-called Zygałski sheet

ODRODZENIE I HISTORIA POLSKIEJ DYPLOMACJI

JAKIE DECYZJE PODEJMOWANO W PAŁACU BRÜHLOWSKIM?

Obok odradzającego się wojska drugim z głównych filarów formującego się państwa polskiego była tworzona od podstaw **służba zagraniczna**. Pierwsze lata odbudowy polskiej dyplomacji upłynęły na działalności prowadzącej do uznania nowego państwa i ustalenia jego granic. Stopniowo kolejni ministrowie urzędujący „na Wierzbowej” w Pałacu Brühla musieli się jednak mierzyć z rewizją ładu wersalskiego.

POCZĄTKI ODRODZONEJ DYPLOMACJI

Tymczasowa Rada Stanu, Rada Regencyjna, Komitet Narodowy Polski

KONFERENCJA PARYSKA I TRAKTAT WERSALSKI

Rok 1919 przyniósł szerokie **uznanie niepodległości Polski na arenie międzynarodowej**. Kwestia granic Polski pozostawała jednak otwarta.

Traktat wersalski podpisany 28 czerwca 1919 roku określał polską **granicę zachodnią**.

DYPLOMACJA W LATACH 20. XX WIEKU

Umocnieniem pozycji odrodzonej Polski na arenie międzynarodowej było zawarcie w 1921 roku sojuszy: **polsko-francuskiego układu politycznego** oraz **polsko-rumuńskiej konwencji o przymierzu odpornym**. Oba sojusze przez kolejne lata stanowiły podstawę polskiej polityki międzynarodowej.

Ważnym wydarzeniem dla polskiej dyplomacji był układ z Locarno z października 1925 roku, który przyniósł rewizję ładu wersalskiego i gwarantował nienaruszalność jedynie zachodnich granic Niemiec.

Po **przewrocie majowym** na czele resortu spraw zagranicznych stanął **August Zaleski**. Pierwszoplanową sprawą stały się wówczas stosunki z Niemcami i trwająca wojna celna. W 1928 roku podpisano tzw. pakt Briand-Kellogga o wyrzeczeniu się rozstrzygania problemów międzynarodowych na drodze wojny.

DYPLOMACJA W LATACH 30. XX WIEKU

Lata 30. XX wieku to czas groźnych dla Polski zmian w Europie i wyraźna chęć rewizji ładu wersalskiego ze strony Niemiec. Polska dyplomacja realizowała wówczas politykę Piłsudskiego zakładającą równowagę pomiędzy sąsiadami Polski – Niemcami i ZSRR. Był to okres dwóch ministrów urzędujących w Pałacu Brühlowskim: **Augusta Zaleskiego** i **Józefa Becka**.

W 1932 roku podpisano **polsko-sowiecki pakt o nieagresji**. Podjęte działania dyplomatyczne doprowadziły również do podpisania w 1934 roku **polsko-niemieckiej deklaracji o niestosowaniu przemocy** i zakończenia trwającej od lat wojny celnej.

Sytuacja międzynarodowa Polski stawała się jednak coraz trudniejsza. Nieuchronnie zbliżał się wybuch kolejnego konfliktu zbrojnego w Europie. Prowadzona przez Becka polityka równych odległości nie mogła być kontynuowana.

23 sierpnia 1939 roku III Rzesza i ZSRR zawarły pakt Ribbentrop-Mołotow, a 25 sierpnia podpisano sojusz polsko-brytyjski, w którym Wielka Brytania zobowiązała się do udzielenia Polsce natychmiastowej pomocy wojskowej w przypadku napaści. 1 września 1939 roku Niemcy napały na Polskę – rozpoczęła się II wojna światowa. Wielka Brytania i Francja wypowiedziały wojnę Niemcom dwa dni później.

KSZTAŁTOWANIE SIĘ GRANIC II RZECZYPOSPOLITEJ 1918–1923

Górny Śląsk: 1919 / 1920 / 1921

Śląsk Cieszyński: 1920

Warmia i Mazury: 1920

Wileńszczyzna: 1920 / 1922

Granice wschodnie nie zostały ustalone w traktacie wersalskim. Polskę upoważniono jedynie do tymczasowego zajmowania **Galicji Wschodniej**. W obliczu **wojny z bolszewikami** polska dyplomacja inicjowała budowę kolicji antybolszewickiej.

Po zwycięstwie w bitwie warszawskiej i bitwie nad Niemnem, trudne negocjacje doprowadziły do podpisania **traktatu ryskiego 18 marca 1921 roku**, będącego jednym z największych sukcesów polskiej dyplomacji.

Ostatecznie proces kształtowania granic II RP zakończył się 15 marca 1923 roku, gdy Rada Ambasadorów zatwierdziła przebieg wschodniej granicy.

D E K R E T

o utworzeniu Ministerstw: Spraw Zewnętrznych, Spraw Wojskowych
Komunikacji i Apropowizacji.

My, RADA REGENCYJNA KRÓLESTWA POLSKIEGO, postanowiliśmy i stanowimy:

Art. 1. W uchyleniu odnośnych postanowień art. 20 Dekretu z dnia 3 stycznia 1918 r. o tymczasowej organizacji Władz Naczelnych (Dz. Praw Nr. 1, poz. 1) — przekształca się istniejący przy Prezydencie Ministrów Departament Spraw Politycznych na Ministerstwo Spraw Zewnętrznych, zaś Komisję Wojskową — na Ministerstwo Spraw Wojskowych.

Przekazanie spraw ma nastąpić niezwłocznie.

Art. 2. Istniejący przy Ministerstwie Spraw Wewnętrznych Urząd Apropowizacji przekształca się na Ministerstwo Apropowizacji.

Art. 3. Z zakresu kompetencji Ministerstwa Przemysłu i Handlu, określonej w art. 28 Dekretu z dnia 3 stycznia 1918 roku (Dz. Praw Nr. 1,

poz. 1), wyłącza się sprawy środków komunikacji, z jednoczesnym przekazaniem tych spraw Ministerstwu Komunikacji, które się niniejszym tworzy.

Art. 4. Prezydent Ministrów w porozumieniu z interesowanymi Ministrami wykona niniejszy Dekret i zarządzi ściśle rozgraniczenie zakresu kompetencji poszczególnych Ministerstw.

Dan w Warszawie, dnia 26 października 1918 roku.

L. S.

† Aleksander Kakowski
Józef Ostrowski
Zdz. Lubomirski

Dekret o utworzeniu ministerstw: Spraw Zewnętrznych, Spraw Wojskowych, Komunikacji i Apropowizacji, 26 października 1918 roku
Decree establishing the ministries of External Affairs, Military Affairs, Communication, and Provisioning, October 26, 1918

Depesza iskrowa do władz mocarstw światowych informująca o powstaniu państwa polskiego. Jeden z najważniejszych dokumentów polskiej dyplomacji XX wieku
A cable to the authorities of world powers informing about the emergence of the Polish state. One of the most important cables of Polish diplomacy of the 20th century

DEPESZA ISKROWA NOTYFIKUJĄCA POWSTANIE
PAŃSTWA POLSKIEGO

(16-go listopada 1918 r.)

Depesza niżej przytoczona, wysłana drogą radiową, była pierwszym aktem Państwa Polskiego w stosunku do państw obcych.

Ponieważ w dniu wysyłania depeszy gabinet Daszyńskiego nie był utworzony, żadnego właściwie rządu nie było jeszcze, a funkcja Tytusa Filipowicza pod względem formalnym nie była określona, podajemy akt notyfikujący powstanie Państwa Polskiego, mimo że jest «kontrasygnowany».

Tekst podajemy według «Monitora Polskiego» z dnia 18 listopada 1918 r.

Do P. Prezydenta Stanów Zjednoczonych,
Do Królewskiego Rządu Angielskiego,
Do Rządu Rzeczypospolitej Francuskiej,
Do Królewskiego Rządu Włoskiego,
Do Cesarskiego Rządu Japońskiego,
Do Rządu Rzeczypospolitej Niemieckiej i do Rządów
wszystkich Państw wojujących i Neutralnych.

Jako Wódz Naczelny Armii Polskiej, pragnę notyfikować rządowi i narodowi wojującym i neutralnym istnienie Państwa Polskiego Niepodległego, obejmującego wszystkie ziemie zjednoczonej Polski.

Sytuacja polityczna w Polsce i jarzmo okupacji nie pozwoliły dotychczas narodowi polskiemu wypowiedzieć się swobodnie o swym losie. Dzięki zmianom, które nastąpiły wskutek świetnych zwycięstw armij sprzymierzonych — wznowienie niepodległości i suwerenności Polski staje się odtąd faktem dokonanym.

Państwo Polskie powstaje z woli całego narodu i opiera się na podstawach demokratycznych. Rząd Polski zastąpi panowanie przemocy, która przez sto czterdzieści lat ciążyła nad losami Polski — przez ustrój, zbudowany na porządku i sprawiedliwości. Opierając się na Armii Polskiej pod moją komendą, mam nadzieję, że odtąd żadna armia obca nie wkroczy do Polski, nim nie wyrazimy w tej sprawie formalnej woli naszej. Jestem przekonany, że potężne demokracje Zachodu udzielą swej pomocy i braterskiego poparcia Polskiej Rzeczypospolitej Odrodzonej i Niepodległej.

Wódz Naczelny
Za Ministra Spraw Zewnętrznych Pilsudski.
Filipowicz.

Warszawa, dn. 16-go listopada 1918 r.

11.11.1919
17.11.1919

TYTUS FILIPOWICZ

jeden z przywódców Polskiej Partii Socjalistycznej, żołnierz Legionów Polskich, bliski współpracownik Józefa Piłsudskiego, jego podpis widnieje na jednym z najważniejszych dokumentów polskiej dyplomacji – **depeszy notyfikującej istnienie państwa polskiego**

18.11.1918
16.01.1919

LEON WASILEWSKI

działacz Polskiej Partii Socjalistycznej, bliski współpracownik Józefa Piłsudskiego, pierwszy oficjalny Minister Spraw Zewnętrznych niepodległej Polski

16.01.1919
9.12.1919

IGNACY JAN PADEREWSKI

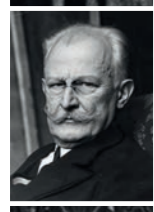
pianista, kompozytor, działacz niepodległościowy, mąż stanu, wraz z Romanem Dmowskim złożyli podpisy w imieniu Polski pod **traktatem wersalskim 28 czerwca 1919 roku**

13.12.1919
16.12.1919

WŁADYSŁAW WRÓBLEWSKI

prawnik, publicysta, szef Biura Prezydialnego Rady Ministrów, tymczasowy szef rządu (1918), prezes Banku Polskiego, profesor Uniwersytetu Łódzkiego

16.12.1919
23.06.1920

STANISŁAW PATEK

prawnik, adwokat, dyplomata, założyciel Ligi Obrony Praw Człowieka i Obywatela, współpracownik Józefa Piłsudskiego

23.06.1920
24.05.1921

EUSTACHY SAPIEHA

poseł na Sejm II RP, ksiądz, doprowadził do podpisania polsko-francuskiego układu politycznego zakładającego współpracę wojskową oraz polsko-rumuńskiej konwencji o przymierzu odpornym

24.05.1921
11.06.1921

JAN DĄBSKI

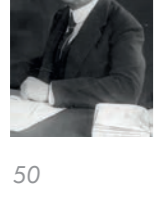
działacz ludowy i polityk, dziennikarz, członek Polskiego Stronnictwa Ludowego i PSL „Piast”, legionista, poseł na Sejm II RP, w imieniu Rzeczypospolitej Polskiej podpisał **traktat ryski**

11.06.1921
26.06.1922

KONSTANTY SKIRMUNT

prawnik, polityk, dyplomata, współzałożyciel i członek Komitetu Narodowego Polskiego

28.06.1922
14.12.1922

GABRIEL NARUTOWICZ

inżynier, hydrotechnik, profesor Politechniki w Zurychu, pierwszy prezydent Rzeczypospolitej Polskiej

16.12.1922
26.05.1923

ALEKSANDER SKRZYŃSKI

prawnik, polityk związany ze środowiskiem krakowskich konserwatystów, premier II RP, doprowadził do **uznania polskich granic wschodnich przez Radę Ambasadorów 15 marca 1923 roku**

28.05.1923
27.10.1923

MARIAN SEYDA

polityk, prawnik, historyk sztuki, publicysta związany z ruchem narodowym, poseł na Sejm II RP, senator, bliski współpracownik Romana Dmowskiego

27.10.1923
14.12.1923

ROMAN DMOWSKI

polityk, mąż stanu, publicysta polityczny, działacz niepodległościowy, poseł na Sejm II RP, współzałożyciel Narodowej Demokracji i Komitetu Narodowego Polskiego

19.12.1923
19.01.1924

KAROL BERTONI

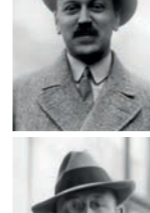
polityk, dyplomata, profesor Studium Dyplomatycznego Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie

19.01.1924
27.07.1924

MAURCY ZAMOYSKI

polityk, dyplomata, działacz społeczny, członek i wiceprezes Komitetu Narodowego Polskiego

27.07.1924
5.05.1926

ALEKSANDER SKRZYŃSKI

27 lipca 1924 roku ponownie objął tę funkcję ministra spraw zagranicznych, do marca 1925 roku pełnił równocześnie stanowisko delegata RP przy Lidze Narodów

10.05.1926
15.05.1926

KAJETAN DZIERŻYKRAJ-MORAWSKI

dyplomata, polityk, działacz społeczny i publicysta

15.05.1926
2.11.1932

AUGUST ZALESKI

polityk i dyplomata, Prezydent RP na Uchodźstwie

2.11.1932
30.09.1939

JÓZEF BECK

polityk, dyplomata, bliski współpracownik Józefa Piłsudskiego, w okresie II RP najdłużej pełnił funkcję ministra spraw zagranicznych

1. Kopia mapy przedstawiającej ustalenia konferencji pokojowej w zakresie polskich granic zachodnich
Copy of the map showing the decisions of the peace conference regarding the Polish western borders
2. Kopia mapy przedstawiającej Polskie granice wschodnie według ustaleń zawartych w traktacie ryskim
Copy of the map showing Polish eastern borders according to the provisions of the Riga Treaty
3. Skład Komitetu Narodowego Polski. W pierwszym rzędzie od lewej: **Maurycy Zamoyski**, **Roman Dmowski**, Erazm Piltz. W drugim rzędzie od lewej: Stanisław Kozicki, Jan Rozwadowski, **Konstanty Skirmunt**, Franciszek Franczak, Władysław Sobaski, **Marian Seyda**, Józef Wielowiejski
Composition of the Polish National Committee. In the first row from the left: **Maurycy Zamoyski**, **Roman Dmowski**, Erazm Piltz. In the second row from the left: Stanisław Kozicki, Jan Rozwadowski, **Konstanty Skirmunt**, Franciszek Franczak, Władysław Sobaski, **Marian Seyda**, Józef Wielowiejski

4. Komisja Ligi Narodów konferencji pokojowej w Paryżu, 1919 rok
Commission of the League of Nations of the peace conference in Paris, 1919
5. Konferencja Pokojowa w Rydze – posiedzenie Komisji Prawnej, zdjęcie z kolekcji prywatnej Magdaleny Poznańskiej
Peace Conference in Riga – meeting of the Legal Committee, photo: private collection of Magdalena Poznańska
6. Minister spraw zagranicznych Polski Józef Beck (w środku) w towarzystwie ministra spraw zagranicznych Niemiec Konstantina von Neuratha (z prawej) i ambasadora Polski w Niemczech Józefa Lipskiego (z lewej) w drodze do Kancelarii Rzeszy, 1935 rok
Polish Foreign Minister Józef Beck (in the center) in the company of German Foreign Minister Konstantin von Neurath (right) and Polish Ambassador to Germany Józef Lipski (left) on the way to the Reich Chancellery, 1935

PAŁAC BRÜHLA SIEDZIBĄ MSZ

KRÓLEWSKA, MIODOWA, WRESZCIE WIERZBOWA!

Po odzyskaniu niepodległości zaczął się trudny czas budowania struktur administracyjnych, kadrowych i organizacyjnych młodego państwa.

Z przekształconego Departamentu Spraw Politycznych Rady Regencyjnej powstało Ministerstwo Spraw Zewnętrznych. W lutym 1919 roku nazwę „Ministerstwo Spraw Zewnętrznych” zmieniono na „Ministerstwo Spraw Zagranicznych” ze względu na częste pomyłki z resortem spraw wewnętrznych.

Pałac Kronenberga

Ministerstwo Spraw Zewnętrznych w październiku i listopadzie 1918 roku zajęło pomieszczenia w Pałacu Kronenberga przy ulicy Królewskiej i placu Małachowskiego, wykorzystywanym wcześniej przez Tymczasową Radę Stanu i Radę Regencyjną. Siedzibę tę 18 listopada 1918 roku objął Leon Wasilewski, minister spraw zewnętrznych w rządzie Jędrzeja Moraczewskiego.

Miodowa 22

Pomieszczenia w Pałacu Kronenberga okazały się jednak niewystarczające i w 1919 roku na potrzeby ministerstwa tymczasowo udostępniono również gmach dawnego Collegium Nobilium, zajęty później przez Najwyższy Trybunał Administracyjny.

Pałac Brühla

Po odzyskaniu niepodległości w 1918 roku Pałac Brühla szybko stał się główną siedzibą Ministerstwa Spraw Zagranicznych odrodzonej Rzeczypospolitej Polskiej. Początkowo jednak ministerstwo musiało zadowolić się pomieszczeniami głównie w skrzydłach pałacowych, z uwagi na to, że sam korpus pałacu zajmowany był wciąż przez urząd Głównego Telegrafu.

Już w **styczniu 1920 roku** przy ulicy Miodowej funkcjonował wyłącznie Departament Polityczno-Dyplomatyczny, a pozostałe biura i departamenty resortu ulokowano w Pałacu Kronenberga i stopniowo zajmowanym **Pałacu Brühla** z adresem przy **ulicy Wierzbowej 1**.

Pałac Brühla – siedziba MSZ, widok po przebudowie, 1936 rok
The Brühl Palace – seat of the Ministry of Foreign Affairs, view after the reconstruction, 1936

DECYZJA O PRZEBUDOWIE PAŁACU BRÜHLA, CZYLI NAJPIĘKNIEJSZY PAŁAC

W latach **1932–1937** prowadzono przebudowę gmachu, która wiązała się z dodatkowymi problemami lokalowymi dla resortu. Efekt zmian, prowadzonych pod kierunkiem architekta Bohdana Pniewskiego, przyciemniał jednak wszelkie niedogodności. Przebudowany pałac stał się nie tylko prawdziwym **symbolem polskiej dyplomacji okresu II Rzeczypospolitej Polskiej**, ale również wizytówką Warszawy. W jednym z zagranicznych przedwojennych filmów poświęconych stolicy Polski Pałac Brühla został nawet określony jako główny powód do dumy w architekturze miasta.

Koncepcja całościowej przebudowy gmachu na siedzibę ministerstwa mogła być wdrożona po wybudowaniu Gmachu Telegrafu i Telefonu przy ulicy Poznańskiej w 1932 roku.

Powołano **Komitet Budowy Pałacu Brühlowskiego**, w skład którego weszli: **Wacław Jędrzejewicz**, a później: **Stanisław Schimitzek** (jako przewodniczący), **Bohdan Pniewski** (projektant i kierownik robót), **Alfred Lauterbach** (wybitny historyk sztuki), **Jerzy Warchałowski** (doradca artystyczny MSZ) oraz: Leonard Szepietowski, Tadeusz Błaszkiwicz, inż. Aleksander Raniecki, inż. Stefan Tomorowicz i Zbigniew Zdanowicz.

Wacław Jędrzejewicz:

W tych latach zapadła decyzja rządu i uzgodniono w Sejmie odpowiednie fundusze na przebudowę gmachu MSZ. W pierwszych latach niepodległości objęło go Ministerstwo Spraw Zagranicznych, które początkowo zajmowało gmach od ulicy Miodowej, a następnie, po drobnych remontach, rozpoczęło urzędowanie w części pałacu od ulicy Wierzbowej. Wreszcie jednak udało się nam uzyskać kredyty, architekt Bohdan Pniewski sporządził plany i powołany został Komitet Budowy pod moim przewodnictwem.

1. Miodowa 22 – siedziba MSZ, budynek dawnego Collegium Nobilium, zajęty przez Najwyższy Trybunał Administracyjny, widok z 1929 roku
Miodowa Street 22 – seat of the Ministry of Foreign Affairs, building of the former Collegium Nobilium, occupied by the Supreme Administrative Court, view from 1929
2. Ulotka z 1918 roku: Pałac Kronenberga z powodu śmierci moralnej Tymczasowej Rady Stanu do wynajęcia
Leaflet from 1918: Kronenberg Palace for rent due to moral death of the Provisional State Council
3. Pałac Kronenberga, widok sprzed 1914 roku, obecnie w tym miejscu jest hotel Sofitel Warszawa Victoria
Kronenberg Palace, view from before 1914, now Sofitel Warsaw Victoria is standing in this place
4. Pałac Brühla – siedziba MSZ, widok od strony ulicy Fredry, 1936 rok
The Brühl Palace – seat of the Ministry of Foreign Affairs, view from Fredry Street, 1936
5. Minister Aleksander Skrzyński przed samochodem na dziedzińcu Ministerstwa Spraw Zagranicznych, widoczny Pałac Brühlowski przed przebudową, 1925 rok
Minister Aleksander Skrzyński in front of the car in the courtyard of the Ministry of Foreign Affairs, visible the Brühl Palace before the reconstruction, 1925
6. Pałac Brühlowski – siedziba MSZ, widok z okresu sprzed przebudowy, fot. Henryk Podgórski
The Brühl Palace – seat of the Ministry of Foreign Affairs, view from the period before the reconstruction, photo: Henryk Podgórski
7. Siedziba Ministerstwa Spraw Zewnętrznych w oficynie Pałacu Brühla przy ulicy Wierzbowej
The seat of the Ministry of External Affairs in the outbuilding of the Brühl Palace at Wierzbowa Street
8. Ministerstwo Spraw Zagranicznych – centrala i placówki w 1921 roku, wykaz telefonów, Pałac Brühlowski jako siedziba ministra Konstantego Skirmunta
Ministry of Foreign Affairs – headquarters and offices in 1921, telephone list, the Brühl Palace as the seat of minister Konstanty Skirmunt

NAJPIĘKNIEJSZY PAŁAC WARSZAWY

PAŁAC BRÜHLA ZAPRASZAMY DO ZWIEDZANIA

Pozwólmy zabrać się w podróż do przebudowanego pałacu. Stanisława Schimitzka, przewodniczącego Komitetu Budowy – wspominającego rolę przewodnika – fachowym komentarzem wesprze prof. Alfred Lauterbach, dyrektor Państwowych Zbiorów Sztuki w latach 1928–1937.

REMONT FASADY

piaskowiec szydłowiecki, żona Pniewskiego w niszy i „rzęsista iluminacja”

Zacznijmy od obejrzenia wyremontowanej, lśniącej fasady.

Stanisław Schimitzek:

W Warszawie z dawnego korpusu głównego Pałacu Brühlowskiego pozostały tylko mury zewnętrzne, które – jak się po odbiciu tynków okazało – do pierwszego piętra wzniesione zostały z ciosów kamiennych. Wszystkie detale dekoracyjne obu fasad zostały skrupulatnie odtworzone w nowych okładzinach z piaskowca szydłowieckiego. (...) Z trzech okien frontowych drugiego piętra zamurowano po dwa, zastępując je półkolistymi niszami, w których umieszczono popiersia dłuta Tadeusza Breyera. W jednej z tych rzeźb można było rozpoznać rysy żony prof. Pniewskiego, w innej rysy Wojciecha Jastrzębowski, profesora warszawskiej Akademii Sztuk Pięknych.

Po raz pierwszy warszawiacy podziwiali całkowicie wykończoną i rzeźbiście iluminowaną piękną fasadę Pałacu Brühlowskiego 11 listopada 1934 roku.

Ani jeden pałac warszawski (oprócz Wilanowa) nie jest tak bogato ozdobiony rzeźbą jak pałac Brühlowski

Alfred Lauterbach

PAWILON REPREZENTACYJNY

nowoczesna kolumnada w Ogrodzie Saskim

Od strony ulicy Fredry powstało nowe, modernistyczne skrzydło budynku.

Stanisław Schimitzek:

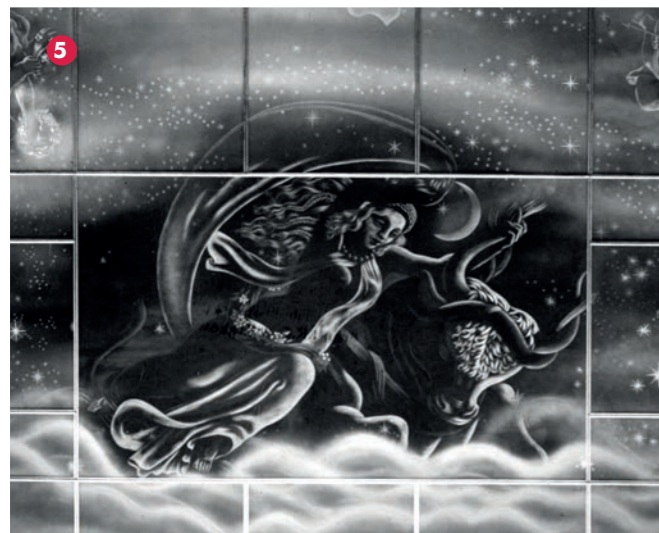
Pawilon, przeznaczony w części parterowej na mieszkanie dla ministra, był od fundamentów budową nową. Frontowa elewacja zwrócona ku Ogradowi Saskiemu krytykowana była przez wiele osób, które uważały za profanację połączenie nowoczesnej architektury, przezywanej złośliwie „abisyńską”, z zabytkową barokową budowlą. Tkwiło w tym sporo zwykłego uprzedzenia. Obydwie części – zabytkowa i nowoczesna – były tak od siebie wzrokowo oddzielone i niezależne, że nawet wywody niektórych osób o dopuszczalnym nakładaniu się stylów uważałem w odniesieniu do tego obiektu za bezprzedmiotowe.

WEJŚCIE GŁÓWNE, HALL I KLATKA SCHODOWA

czyli: „wstępować z powagą”, marmurowy problem międzynarodowy

Stanisław Schimitzek:

Wnętra Pałacu Brühlowskiego prezentowały się w sposób przynoszący zaszczyt licznym projektantom z prof. Pniewskim na czele. Wejście główne prowadziło z dziedzińca do obszernego hallu, który zajmował całą szerokość budynku i sięgał w części środkowej do trzeciego piętra. Ściany jego wyłożone były jasnopopielatym stiukiem. Na lewo pięty się ku górze szerokie, dwubiegowe schody marmurowe z balustradą z alabastru. Kończyły się one na pierwszym piętrze przed wejściem do apartamentów reprezentacyjnych, które zajmowały zachodnią część tej kondygnacji oraz na tym samym poziomie bezpośrednio z nią łączące się pierwsze piętro mieszkalnego pawilonu ministra.

1. Dekoracja rzeźbiarska zdobiąca fasadę Pałacu Brühla – tympanon, fot. „Arkady” 1938, 8
 Decoration of the facade of the Brühl Palace – tympanum, photo from „Arkady” 1938, no. 8
2. Gmach Ministerstwa Spraw Zagranicznych (jeszcze przed przebudową) – iluminacja świetlna podczas Święta Niepodległości, 11 listopada 1932 roku
 Building of the Ministry of Foreign Affairs (before the reconstruction) – light illumination during Independence Day, November 11, 1932
3. Pałac Brühlowski – hall, 1936 rok
 The Brühl Palace – the hall, 1936
4. Pałac Brühla – sala jadalna, 1936 rok
 The Brühl Palace – the dining room, 1936
5. Plafon w sali bankietowej, 1936 rok
 Plafond in the banquet hall, 1936
- 6., 7. Pałac Brühlowski – fragment klatki schodowej, 1936 rok
 The Brühl Palace – fragment of a staircase, 1936
8. Rzeźby zdobiące tylną fasadę Pałacu Brühla, fot. „Arkady” 1938, 8
 Sculptures decorating the rear facade of the Brühl Palace, photo from „Arkady” 1938, no. 8

Z kolei Alfred Lauterbach zauważa, że Pniewski położył nacisk na szerokie rozwiązanie klatki schodowej i westybulu.

Alfred Lauterbach o projekcie Bohdana Pniewskiego:

Chcąc rozwinąć schody w sposób wspaniały, musiał umieścić je na osi poprzecznej westybulu, skutkiem czego zyskał odpowiednią przestrzeń. Jakkolwiek schody te dalekie są od wszelkich reminiscencji barokowych, rozmach, z jakim są założone, przypomina ową barokową zasadę włoską „salire con gravita” (wstępować z powagą).

W trakcie prac pojawiały się pewne nieprzewidziane problemy.

Stanisław Schmitzek:

W pewnym momencie powstała jednak nieprzewidziana trudność. Okazało się mianowicie, że zachowane w gmachu paradne schody sporządzone były z włoskiego marmuru. Ponieważ dwa czy trzy stopnie były zniszczone, chodziło o sprowadzenie materiału z tego samego, czynnego jeszcze kamieniołomu. Tymczasem po napadzie Włoch na Etiopię w październiku 1935 roku Liga Narodów nałożyła na agresora sankcje ekonomiczne i **sprawa naszych stopni stała się problemem międzynarodowym.**

APARTAMENT REPREZENTACYJNY tkaniny z „Ładu”

Stanisław Schmitzek:

Apartament reprezentacyjny składał się z trzech obszernych salonów, wielkiej sali balowej, sali jadalnej i tzw. galerii obrazów. Galeria ta łączyła się bezpośrednio z salą konferencyjną w południowo-zachodniej wieży pałacu, a przez nią z sekretariatem i gabinetem ministra. Z wyjątkiem jadalni, której ściany wyłożone były jasnym, niebieskawoszarym stiukiem, i sali balowej, która zajmowała całe pierwsze piętro nad mieszkaniem ministra, ściany pozostałych pomieszczeń pokrywały tkaniny wyprodukowane przez „Ład” według projektów Lucjana Kintopfa i innych.

SALA BALOWA „posadzka marzenie!” i kinkiety Henryka Grunwalda

Stanisław Schmitzek:

W sali balowej ściany wybite były milanowskim jedwabiem o żółtawym odcieniu, projekt plafonu pędzla Felicjana Kowarskiego nie zyskał naszej aprobaty i nie został zrealizowany. W salonach i w sali balowej zwracają uwagę piękne, wzorzyste parkiety. (...) Salę balową rozjaśniały poza tym ozdobne, srebrzyste kinkiety według rysunków Henryka Grunwalda.

Jadwiga Beck wspominała z kolei wspaniały parkiet sali balowej:

Tańczymy w złotożółtej sali balowej – posadzka marzenie! Orkiestra chwali akustykę i estradę.

SALA JADALNA czarny dąb z dna Prypeci

Stanisław Schmitzek:

Sala jadalna wyposażona była w stoły z czarnego dębu, wydobytego z dna Prypeci, i w ciężkie, z takiego samego drewna wykonane krzesła, kryte czerwonym safianem. Kolumnada wzdłuż okiennej strony sali oddzielała ją od przejść do zaplecza.

GABINET MINISTRA BECKA

Piłsudski i Batory

Stanisław Schimitzek:

Okna gabinetu Becka w samym środku elewacji południowej wychodziły na dziedziniec; okna gabinetu Szembeka – po dawnej ogrodowej stronie pałacu – na ul. Fredry. Ściany gabinetu ministra pokryte były jasnopielatym stiukiem. Sufit zdobił utrzymany w dyskretnej tonacji plafon o motywach marynistycznych. Ciężkie biurko, kilka foteli i dwa czy trzy stoliki stanowiły urządzenie tego gabinetu. Nad biurkiem wisił obligatoryjny portret Piłsudskiego, a naprzeciwko niego świetna kopia znajdującego się w krakowskim klasztorze misjonarzy portretu Stefana Batorego, pędzla Marcina Kobera. Przestronny, wysoki, wyposażony w niskie meble gabinet przytaczał raczej, niż skłaniał do swobodnych, konfidencjonalnych rozmów.

DRUGIE PIĘTRO KORPUSU GŁÓWNEGO

pokoiki na oryginały umów międzynarodowych zawartych przez Polskę

Stanisław Schimitzek:

Departament polityczny zajmował całe drugie piętro korpusu głównego, z tym że wydział traktatowy, przemianowany w roku 1936 na wydział prawny, mieścił się w mansardowych pokojach trzeciego piętra. Na życzenie prof. Juliana Makowskiego, do kwietnia 1936 roku naczelnika tego wydziału, specjalnie zabezpieczony przed włamaniem pokój bez okna przeznaczono na archiwum, w którym przechowywano oryginały umów międzynarodowych zawartych przez Polskę.

Pałac Brühla – pawilon reprezentacyjny z apartamentami ministra, 1936 rok
The Brühl Palace – a representative pavilion with the Minister's apartments, 1936

WACŁAW JĘDRZEJEWICZ

(1893–1993)

działacz niepodległościowy, dyplomata, historyk

Wacław Jędrzejewicz należał do najbardziej zaufanych osób Józefa Piłsudskiego. Uczestniczył w rokowaniach dotyczących traktatu ryskiego. Podjął pracę w Oddziale II Sztabu Generalnego, w którym kierował pracami Referatu Wschód. Pełnił funkcję dyrektora Departamentu Administracyjnego Ministerstwa Spraw Zagranicznych. Został wówczas **pierwszym przewodniczącym Komitetu Budowy Pałacu Brühlowskiego**, a w ramach obowiązków służbowych koordynował działania związane z przebudową gmachu na potrzeby resortu. W późniejszym okresie był podsekretarzem stanu w Ministerstwie Skarbu oraz Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. We wrześniu 1939 roku uczestniczył w ewakuacji depozytu Funduszu Obrony Narodowej z Polski przez Rumunię do Francji.

STANISŁAW SCHIMITZEK

(1895–1975)

dyplomata, publicysta

Stanisław Schimitzek rozpoczął pracę w Ministerstwie Spraw Zagranicznych w 1920 roku. W 1933 roku, po odwołaniu z placówki w Berlinie – na osobistą prośbę ministra Józefa Becka – objął stanowisko dyrektora Departamentu Administracyjnego. Przejął wówczas od Wacława Jędrzejewicza zadania **przewodniczącego Komitetu Budowy Pałacu Brühlowskiego**. Brał udział w podjętych przygotowaniach organizacyjnych MSZ na wypadek wojny. 4 września 1939 roku ewakuował się razem z MSZ do Kazimierza nad Wisłą, a dalej do Krzemieńca i Kut. Nie zatrudniono go w MSZ na emigracji. W 1946 roku powrócił do kraju, gdzie poświęcił się pracy naukowej i publicystycznej.

WIKTOR TOMIR DRYMMER

(1896–1975)

dyplomata, oficer Oddziału II Sztabu Generalnego WP

W 1919 roku podjął służbę w Oddziale II Sztabu Generalnego WP, w latach 1923–1927 był attaché wojskowym w Estonii. Po powrocie z Tallina podjął pracę w centrali MSZ, gdzie od 1931 roku, jako bliski współpracownik ministra Józefa Becka, był dyrektorem Wydziału Personalnego, a od 1933 roku (jednocześnie) dyrektorem Departamentu Konsularnego MSZ. Połączenie obu funkcji, szeroki zakres uprawnień oraz opinia człowieka o „twardej ręce” sprawiły, że był uważany za szarą eminencję polskiej dyplomacji. Od pracowników MSZ wymagał całkowitego oddania służbie państwowej i bezwzględnie tępił korupcję. 11 listopada 1918 roku dokonał rozbrojenia niemieckich strażników Feldpolizei w Pałacu Brühlowskim, który zajął na potrzeby polskiej administracji. Z okresu służby pełnionej w centrali resortu spraw zagranicznych pozostawił interesujące wspomnienia, w tym dotyczące funkcjonowania ministerstwa w gmachu przy ulicy Wierzbowej. Kierował ewakuacją MSZ do Rumunii we wrześniu 1939 roku. Po wojnie przebywał na emigracji: najpierw w Wielkiej Brytanii, potem w Kanadzie.

PIWNICE PAŁACU BRÜHLA

Masaż, fryzjer, jadłodajnia i strzelnica – benefity pracowników MSZ

Wiktor Tomir Drymmer:

W nowo przebudowanym gmachu Ministerstwa kazalem w wysokich i dobrze wietrzonych piwnicach zrobić na koszt MSZ łaźnie, tj. wanny i natryski. Używalność darmowa. Na koszt MSZ zaangażowałem instruktora gimnastyki, masażystę i masażystkę. Gimnastyka była bezpłatna, masaż kosztował 10 gr, to jest równoważność 10 papierosów. Łaźnie i prysznice były oczywiście dostępne i dla funkcjonariuszy niższych. Oddałem pomieszczenie do dyspozycji fryzjera, który nie płacił za lokal, ale z zakładu korzystać mogli wyłącznie urzędnicy i funkcjonariusze niżsi. Ceny były stosownie umiarkowane.

Zorganizowałem tanią i zdrową jadalnię, smooślugową, pod kontrolą naszej Samopomocy Urzędniczej. Ministerstwo dawało lokal, paliwo i opłacało kucharkę. W związku z otwarciem jadalni zarządziłem 30-minutową przerwę na zjedzenie tzw. drugiego śniadania. Dla niektórych urzędników ten posiłek był tym cenniejszy, że zastępował często obiad, a nieraz był jedynym gorącym posiłkiem. Jadalnia była bardzo duża i widna. Że kuchnia była smaczna, świadczyła o tym częsta obecność wiceministra Szembeka, znanego smakosza. Gratulował mi tej jadalni. Ceny posiłków były niskie. Korzystać mogli wszyscy, poczynając od ministra do niższych funkcjonariuszy włącznie.

Długi korytarz w podziemiu przeznaczyłem na cele sportowe, jak np. urządzenie strzelnicy broni małokalibrowej.

PAŁAC BRÜHLA WIZYTÓWKĄ POLSKIEJ SZTUKI

Przebudowa i urządzenie wnętrza Pałacu Brühla były ważnymi wydarzeniami środowiska artystycznego II Rzeczypospolitej Polskiej.

Kwintesencją stylistyki artystycznej przyjętej przez polską dyplomację 2. połowy lat 30. była bez wątpienia przebudowa, rozbudowa i wyposażenie pałacu Brühla w Warszawie na potrzeby centrali Ministerstwa Spraw Zagranicznych. Przy jego realizacji pracowała cała plejada doskonałych polskich twórców, z architektem Bohdanem Pniewskim na czele, Ludwikiem Kintopfem, Felicjanem Kowarskim, Czesławem Knothe, Stanisławem Pękalskim, Eugeniuszem Arctem, Henrykiem Grunwaldem czy Wojciechem Jastrzębowskiem. **Gmach ten ze swoimi przestronnymi wnętrzami stał się wizytówką polskiej sztuki.** Był bowiem drugim pod względem tzw. ważności gmachem odwiedzanym przez koronowane głowy i przedstawicieli rządów obcych państw.

Monika Kuhnke, „Sztuka i dyplomacja”

Promocja rodzimej sztuki przez centralę resortu i polskie placówki dyplomatyczne były jednak ważnym elementem polityki zagranicznej państwa już od drugiej połowy lat 20. i wiązały się z sukcesem Polski na **Międzynarodowej Wystawie Sztuki Dekoracyjnej i Wzornictwa w Paryżu** w 1925 roku, co zachęciło MSZ do powołania przy ministerstwie Towarzystwa Szerzenia Sztuki Polskiej Wśród Obcych (TOSSPO). Towarzystwo organizowało wystawy, na których prezentowano sztukę polską, m.in. w: Sztokholmie, Brukseli, Wiedniu, Moskwie i Berlinie.

Ministerstwo Spraw Zagranicznych przyjęło w tym okresie rolę mecenasa i promotora polskiej sztuki.

Doradcą artystycznym MSZ został twórca sukcesu Polski na wystawie w Paryżu – **Jerzy Warchałowski**, późniejszy członek Komitetu Budowy Pałacu Brühlowskiego.

Wacław Jędrzejewicz:

Z inicjatywy Matuszewskiego został utworzony w Departamencie Administracyjnym urząd doradcy artystycznego, który objął znany powszechnie w polskim życiu kulturalnym Jerzy Warchałowski. Zadaniem jego było doradzanie administracji centrali i placówkom zagranicznym w zakupie mebli, dzieł sztuki, zastawy stołowej, dywanów etc., często do biurowych utensyliów włącznie, jak np. oprawa do paszportów dyplomatycznych, bardzo pięknie wykonana przez artystę-grafika, którego polecił Warchałowski. Był to niestety człowiek, wielki esteta, z ogromnym doświadczeniem w życiu artystycznym, choć sam artystą nie był. Związany był z wytwórcią tkanin „Ład”, której był założycielem.

Ministerstwo Spraw Zagranicznych było pionierem w tej dziedzinie i wkrótce inne ministerstwa, jak np. Komunikacji, wprowadziły instytucję doradcy artystycznego, który miał wdzięczne zadanie podniesienia wyglądu estetycznego stacji kolejowych.

Jerzy Warchałowski, jako doradca artystyczny ministerstwa, odegrał również istotną rolę w kształtowaniu kierunków przebudowy Pałacu Brühla. Ze wspomnień Stanisława Schimitzka wynika, że Warchałowski nie unikał utarczek słownych z Pniewskim i krytyki jego pomysłów. Dopiero głos Alfreda Lauterbacha, znawcy sztuki XVIII wieku, pozwalał na przyjęcie ostatecznych konkluzji. Podkreślał on rolę ministerstwa w artystycznej stronie procesu przebudowy.

SPÓŁDZIELNIA ARTYSTÓW „ŁAD”

Istotna dla wyposażenia i dekoracji Pałacu Brühla oraz promocji rodzimej sztuki za granicą stała się Spółdzielnia Artystów „ŁAD”, której współzałożycielem był Jerzy Warchałowski.

Spółdzielnia rozpoczęła działalność w październiku 1926 roku w duchu stylu narodowego, nazwanego później polskim art-deco, który spotkał się z uznaniem na wystawie światowej w Paryżu.

Inicjatorami powstania spółdzielni byli profesorowie i studenci warszawskiej ASP. Nazwa „Ład” oddawała podstawowe założenia i kierunek rozwoju grupy. Dążono do tworzenia harmonijnych wnętrz o uporządkowanej formie oraz barwach. Chciano pogodzić tradycyjne formy z potrzebami nowoczesności w świecie rozwijającego się przemysłu.

W latach powojennych reaktywowano „Ład” jako Spółdzielnię Pracy Architektury Wnętrz, którą włączono w Cepelię. „Ład” ostatecznie rozwiązano w 1996 roku.

BOHDAN PNIEWSKI

(1897–1965)

architekt, profesor Politechniki Warszawskiej

Był jednym z najważniejszych polskich architektów XX wieku. Projektował reprezentacyjne gmachy w Warszawie – zarówno w okresie II Rzeczypospolitej Polskiej, jak i po wojnie, w ramach odbudowy miasta. W latach 1932–1937 był **projektantem i kierownikiem robót przebudowy Pałacu Brühla** dla Ministerstwa Spraw Zagranicznych. Po wojnie projektował budynki w ramach odbudowy Warszawy, m.in. gmach Ministerstwa Komunikacji przy ulicy Chałubińskiego (pierwszy powojenny wysokościowiec stolicy), zespół budynków Sejmu czy odbudowany gmach Teatru Wielkiego.

JERZY WARCHAŁOWSKI

(1874–1939)

prawnik, teoretyk, krytyk i propagator sztuki

Jerzy Warchałowski to jeden z najaktywniejszych organizatorów polskiego życia artystycznego i popularyzatorów sztuki stosowanej. W 1925 roku organizował polską ekspozycję na Międzynarodowej Wystawie Sztuki Dekoracyjnej w Paryżu. Propagował krajowe rzemiosło artystyczne i czerpanie inspiracji z polskiej kultury ludowej. Jako doradca artystyczny Ministerstwa Spraw Zagranicznych wszedł w skład **Komitetu Budowy Pałacu Brühlowskiego**, w którego pracach odegrał istotną rolę. Był autorem m.in. publikacji: *O sztuce stosowanej*, *Polska sztuka dekoracyjna*, *Zofia Stryjeńska*.

Portret autorstwa Leona Wyczółkowskiego, 1902 rok
Portrait by Leon Wyczółkowski, 1902

ALFRED LAUTERBACH

(1884–1943)

historyk sztuki, muzeolog, varsavianista, dyrektor Państwowych Zbiorów Sztuki

W latach 1912–1919 pracował w dziale inwentaryzacyjno-konserwatorskim Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości. W okresie dwudziestolecia międzywojennego działał w polskich służbach konserwatorskich. Od 1928 roku był dyrektorem Państwowych Zbiorów Sztuki, które zorganizował i których stałą ekspozycję urządził. Był członkiem **Komitetu Budowy Pałacu Brühlowskiego**, w ramach którego – jako historyk sztuki – czuwał nad trudnym zadaniem wkomponowania nowoczesnych wnętrz w przestrzeń zabytkowego gmachu. Prace nad wyposażeniem wnętrz państwowych gmachów reprezentacyjnych zakończył wraz z urządzaniem Łazienek. W czasie okupacji pracował nad inwentaryzacją zniszczonych zabytków stolicy i planami odbudowy Warszawy. Został zamordowany przez gestapo w listopadzie 1943 roku.

Alfred Lauterbach:

(...) każdy nieuprzedzony przyznać musi, że wnętrza pałacu Ministerstwa Spraw Zagranicznych są w całości i w detalu przemyślane i wyczone przez artystę dużej miary oraz że władze tego Ministerstwa wykazały niezwykle zainteresowanie i słuszną ufność w **polską twórczość artystyczną**.

Jerzy Warchałowski
„Polska sztuka dekoracyjna”

1. Alfred Lauterbach i Bohdan Pniewski podczas oglądania katalogu wystawy szwedzkiej sztuki użytkowej w Instytucie Propagandy Sztuki, 15 marca 1938 roku
Alfred Lauterbach and Bohdan Pniewski while viewing the catalog of the exhibition of Swedish applied art at the Institute of Art Propaganda, March 15, 1938
2. Meble z Ładu według projektu jadalni przygotowanego przez Wojciecha Jastrzębowski dla Ambasady Polskiej w Sofii, około 1928 roku
Furniture from "Ład" according to the design of the dining room prepared by Wojciech Jastrzębowski for the Polish Embassy in Sofia, around 1928
3. Jerzy Warchałowski przed wejściem budowanego pawilonu polskiego, Paryż, 1925 rok
Jerzy Warchałowski in front of the entrance of the Polish pavilion, Paris, 1925
4. Jerzy Warchałowski i Jadwiga Beck na wystawie prac Jana Wafacha, 1934 rok
Jerzy Warchałowski and Jadwiga Beck at the exhibition of works by Jan Wafach, 1934
5. „Garden party” w Warszawie u Jadwigi Beck, 1933 rok
Jadwiga Beck's "Garden party" in Warsaw, 1933

PAŁAC BRÜHLA – PRÓBA GENERALNA

Inauguracja w pełni przebudowanych wnętrz Pałacu Brühla odbyła się w 1937 roku, w trakcie wizyty króla Rumunii Karola II. Sojusz polsko-rumuński pozostawał jednym z priorytetów polskiej dyplomacji okresu II Rzeczypospolitej Polskiej. Wizyta musiała zatem wypaść naprawdę dobrze.

OSTATNIE PRZYGOTOWANIA spięcie o wodotrysk

Stanisław Schimitzek:

Po powrocie z Bukaresztu Beck wezwał mnie do siebie i zapytał, czy mogę go zapewnić, że część reprezentacyjna gmachu Ministerstwa będzie wykończona do połowy czerwca, gdyż w tym czasie przyjechać ma do Polski król rumuński.

Równocześnie z wnętrzem pałacu wykańczano i porządkowano również jego otoczenie, przede wszystkim dziedzińiec i ogród przy pawilonie ministra. Wznoszono ogrodzenie, z którego do dziś pozostała jeszcze podmurówka, skonstruowano wysokie rusztowanie, które pokryte bujnie rozkrzewionym bluszczem miało zastaniać widok na ogród z okien po drugiej stronie ulicy Fredry. Odrzucenie przeze mnie projektu zbudowania wodotrysku na środku głównego dziedzińca wywołało krótkie spięcie z prof. Pniewskim, który bezskutecznie odwołał się do decyzji ministra w tej sprawie.

PRÓBA GENERALNA kielich rozbity na głowie Pniewskiego

Stanisław Schimitzek:

Obiad królewski przewidziany był na 60 osób, taka sama liczba osób uczestniczyła więc także w „próbie generalnej”. Z powodu nerwowego wyczerpania i fizycznego zmęczenia z trudem dotrwałem do końca uroczystości. Biorąca udział w przyjęciu Kazimiera Iłłakowiczówna w improwizowanym, dowcipnym wierszyku opisała moje udreki i zwątpienia. Wieczór zakończył się przykrym incydentem, gdyż Pniewski w odpowiedzi na wzniesione przez Becka jego zdrowie chciał wzorem Jerzego Lubomirskiego z Potopu Sienkiewicza rozbić kryształowy kielich o własną głowę. Nie udało się to jednak i kielich rozprysnął się rzucony na marmurową posadzkę, a do pokaleczonego Pniewskiego trzeba było wezwać pogotowie lekarskie.

PIERWSZY RAUT widmo katastrofy dyplomatycznej, czyli o skutkach siedzenia na farbującej czerwonej skórze

Stanisław Schimitzek:

W sali jadalnej zastałem Beckową z sekretarką Prażmowską przy próbach dekorowania stołu. Obie układały i przemieszczały kwiaty, aż w pewnej chwili na obicie jednego z krzeseł spadło kilka kropel wody. Prażmowska starła je chusteczką i z przerażeniem stwierdziła, że czerwony safian farbuje. Przed nami zarysowało się widmo katastrofy.

Król wystąpi w białym galowym mundurze, przy panującym od kilku dni skwarze będzie się pocić – skutki siedzenia przez godzinę na farbującej czerwonej skórze można było przewidzieć.

Poleciłem sprowadzić niezawodnego inżyniera Buszka. Wyciągnięto go z tóżka, zjawił się koto północy i za cenę, którą trudno nazwać skromną, przyrzekł wybawić nas z kłopotu. Nazajutrz koto południa wyszedł półprytomny z sali, w której się zamknął ze swym pomocnikiem, i zapewnił, że wszystko jest w porządku. Podjęte próby wykazały, że safian rzeczywiście nie farbuje. Pomimo to pozostaliśmy nieufni. Jednakże wieczorem, po obiedzie, oczy osób wtajemniczonych wlepione w najbardziej narażoną część królewskiej garderoby nie dostrzegły żadnych śladów czerwieni.

JADWIGA BECK

(1896–1974)

pisarka i publicystka

Jadwiga Beck (z domu Salkowska) była jedną z głównych postaci życia publicznego II RP. Jako małżonka wieloletniego dyplomaty uczestniczyła w najważniejszych wydarzeniach i spotkaniach towarzyskich świata dyplomacji.

Jadwiga Beck:

Obiad miał być dla króla rumuńskiego Karola w obecności Pana Prezydenta R.P. Przebudowa gmachu ministerstwa spraw zagranicznych ledwie była ukończona, sale na gwałt meblowane, my z mężem w zupełnie nowym terenie. Postanowiliśmy wydać pierwsze przyjęcie dla urzędników służby zagranicznej.

Przy końcu obiadu zwróciłam się do obecnych z prośbą o pomoc w wykryciu błędów czy niedociągnięć, które zdąży się jeszcze usunąć. Wymieniamy uśmiechnięte spojrzenia z mężem, czym sygnalizujemy sobie zawsze chwilę wstawania od stołu. Wstajemy... łomot, zgrzyty, odruchowo zasłaniaamy uszy. Nic, nic się nie wali, tylko 48 obitych pąsową skórą, podbitych metalowymi główkami krzeseł pojechało po marmurowej posadzce! Błąd łatwo zauważony. Zdąży się założyć gruby wojtek na każdej nodze. Przeglądamy i sprawdzamy salony – popielniczek mnóstwo, ale zawsze za mało. Dokupi się w ładzie”.

Tańczymy w złotożółtej sali balowej – posadzka marzenie! Orkiestra chwali akustykę i estradę. Otwieramy wielkie tafle szklanych drzwi – cała ich długa ściana. **Z dołu ukryte reflektory oświetlają kawałek ogrodu Saskiego, fontannę, krzewy, posągi, stare drzewa. Jest bajecznie i cudownie, ale zostawiamy panów i przechodzimy do innego salonu. Ministrowa Szembekowa z pomocą pani Galasowej dokształca MSZ-owskie żony w dworskim ukłonie.**

Mnie podoba się wszystko – jest współczesne, ale nie dziwaczne.

1. Uczestnicy przyjęcia tańczą mazurka w czasie przyjęcia w MSZ
Participants are dancing the mazurka during the party at the Ministry of Foreign Affairs
2. Król Rumunii Karol II (z lewej) w rozmowie z wicepremierem i ministrem skarbu Eugeniuszem Kwiatkowskim w czasie przyjęcia w MSZ. Z lewej widoczna pani Jadwiga Beck. Z prawej – marszałek dworu Karola II Ernest Urdarianu
King of Romania Carol II (left) in conversation with deputy prime minister and treasury minister Eugeniusz Kwiatkowski during his reception at the Ministry of Foreign Affairs. On the left we see Mrs. Jadwiga Beck. On the right – marshal of the court of Carol II, Ernest Urdarianu
3. Przyjęcie w MSZ na cześć Króla Rumunii. Od lewej: król Rumunii Karol II, Jadwiga Beck, prezydent RP Ignacy Mościcki i marszałek Polski Edward Rydz-Smigły
Reception at the Ministry of Foreign Affairs in honor of the King of Romania. From the left: King of Romania Carol II, Jadwiga Beck, President of the Republic of Poland Ignacy Mościcki, and Marshal of Poland Edward Rydz-Smigły

GRÓB NIEZNANEGO ŻOŁNIERZA IDEA POMNIKA

IDEA POMNIKA

Niemal w każdym kraju na świecie istnieje monument upamiętniający nieznaną żołnierzy. Idea oddania hołdu bezimiennym żołnierzom narodziła się po tragedii I wojny światowej.

Pierwszy na świecie Grób Nieznanego Żołnierza powstał w Paryżu, a inicjatorem jego utworzenia był **François Simon** – francuski działacz społeczny, który na frontach I wojny światowej stracił trzech synów.

W Polsce już w 1920 roku w alei 3 Maja w Warszawie ustawiono czasowy pomnik – sarkofag zwieńczony orłem oraz inskrypcją: „Poległym za ojczyznę”. Była to jedna z pierwszych inicjatyw uczczenia ofiar walk o niepodległość kraju.

Wkrótce powstał **Komitet Uczczenia Poległych 1914–1920** pod przewodnictwem prezesa Rady Miejskiej Ignacego Balińskiego, który opracował projekt umiejscowienia w Katedrze św. Jana Chrzciciela pomnika w kształcie urny, autorstwa Stefana Szyllera. Nie zebrano jednak kwoty niezbędnej do wykończenia pomnika.

Równoległe Stowarzyszenie „**Polski Żołobny Krzyż**” pod przewodnictwem generała Juliusza Malczewskiego zaproponowało wzniesienie pomnika w Parku Skaryszewskim. Pomysł ten był wspierany przez dziennik „Polska Zbrojna” i spotkał się ze znacznym zainteresowaniem społeczeństwa. Pojawiały się także inne koncepcje, w tym – umiejscowienia pomnika na Cytadeli.

TYMCZASOWY KOMITET ORGANIZACYJNY BUDOWY POMNIKA NIEZNANEGO ŻOŁNIERZA

30 listopada 1923 roku, na polecenie Prezydenta RP Stanisława Wojciechowskiego, minister spraw wojskowych, generał broni Stanisław Szeptycki powołał Tymczasowy Komitet Organizacyjny Budowy Pomnika Nieznanego Żołnierza pod przewodnictwem generała broni Tadeusza Rozwadowskiego.

Komitet w szybkim czasie ogłosił ogólne wytyczne: pomnik miał być uczczeniem pamięci poległych zarówno w okresie Wielkiej Wojny, jak i w powstaniach narodowych od 1794 roku. Ponadto powinien mieć „**charakter triumfalny i radosny, a więc nie jako grobowiec, lecz monument chwały o konstrukcji architektonicznej**”. Pomnik miał zostać sfinansowany z publicznych zbiórek pieniędzy; jednak brak faktycznych działań Komitetu rozwiewał nadzieję na jego szybką realizację.

O poranku **2 grudnia 1924** roku na placu Saskim przed pomnikiem księcia Józefa Poniatowskiego pojawiła się kamienna płyta wykonana z piaskowca z napisem: „**Niezanemu Żołnierzowi poległemu za Ojczyznę**”. Trzy dni później ustawiono przy niej urnę ze zniczem.

Fundator płyty pozostawał nieznany. Początkowo inicjatywę przypisywano Ignacemu Janowi Paderewskiemu, a w prasie zamieszczano żartobliwe wierszyki dotyczące tajemniczego fundatora. Jeden z nich sugerował, że zrobił to sam książę Poniatowski.

Ofiarodawca

Warszawa, a z nią cała Polska pyta –
– skąd się wzięła kamienna u stóp płyta
Któż na grób Nieznanego złożył ją Żołnierza
Ten siak, a ten znów owak rzecz drugiemu zwierza
(...)

Aby zbudzić niewdzięczne wasze serce
i by Żołnierz Nieznany, dotąd w poniewierce
miał wreszcie grób, na który czeka już lat cztery
przynoszę wam ten kamień z dna rzeki Elstery!

Płyta ufundowana przez Adama Zamoyskiego, Romana Lubowieckiego i Emila Rauera
Tombstone founded by Adam Zamoyski, Roman Lubowiecki, and Emil Rauer

Inicjatywa spotkała się z ogromną aprobatą społeczną i pod tablicą szybko zaczęto składać kwiaty oraz zapalać znicze. Dopiero po czterech latach okazało się, że tablica powstała dzięki **Zjednoczeniu Polskich Stowarzyszeń Rzeczypospolitej**, a jej fundatorami byli: prezes organizacji hrabia **Adam Zamoyski**, właściciel fabryki kamieniarskiej, w której wykonano płytę, hrabia **Roman Lubowiecki** oraz działacz społeczny i przemysłowiec **Emil Rauer**.

WYBÓR LOKALIZACJI

Złożenie płyty poświęconej „Niezanemu Żołnierzowi poległemu za Ojczyznę” doprowadziło do wznowienia prac Komitetu, który 3 grudnia 1924 roku zebrał się w poszerzonym składzie. Przewodniczącym Komitetu został generał broni Józef Haller, a w prace grupy włączono architektów, artystów i konserwatorów zabytków.

Trudnością dla Komitetu było nie tylko zebranie potrzebnych funduszy czy wybór formy, jaką miał przybrać monument, ale przede wszystkim ustalenie jego lokalizacji. Pojawiały się różne koncepcje, np. umieszczenie pomnika w okolicach Cytadeli, przy Forcie Legionów lub u wylotu Mostu Poniatowskiego.

Oddolna inicjatywa ulokowania na placu Saskim płyty poświęconej pamięci poległych żołnierzy spotkała się z aprobatą ludności Warszawy, która zaczęła spontanicznie dekorować ją kwiatami i zniczami. Uznano zatem, że plac Saski został wybrany przez społeczeństwo jako miejsce dla planowanego i oczekiwanego monumentu pamięci. **25 stycznia 1925 roku Rada Ministrów uchwaliła, że Grób Niezanego Żołnierza zostanie zlokalizowany w kolumnadzie Pałacu Saskiego**. Początkowo zamierzano rozpiścić konkurs na rozwiązanie architektoniczne placu Saskiego z lokalizacją Grobu Niezanego Żołnierza, ale ostatecznie Rada Ministrów wybrała na twórcę pomnika rzeźbiarza Stanisława Ostrowskiego.

1. Widok na kolumnadę Pałacu Saskiego od strony placu, ok. 1915 roku
View of the colonnade of the Saxon Palace from the square, around 1915
2. Widok na Plac Saski z pomnikiem księcia Józefa Poniatowskiego i kamienną płytą ufundowaną 2 grudnia 1924 roku
View of Saxon Square with the monument of Prince Józef Poniatowski and a stone slab founded on December 2, 1924

FUNDATORZY I ORGANIZATORZY

ADAM ZAMOYSKI

(1873–1940)

hrabia, ziemianin, działacz społeczny i polityczny, działał na rzecz utworzenia Armii Polskiej we Francji, jeden z fundatorów płyty poświęconej „Niezanemu Żołnierzowi poległemu za Ojczyznę”

EMIL RAUER

(1870–1943)

przemysłowiec, warszawski działacz społeczny i niepodległościowy

ROMAN LUBOWIECKI

(1861–1940)

warszawski rzeźbiarz kamieniarz, w jego zakładzie wykonano płytę poświęconą „Niezanemu Żołnierzowi poległemu za Ojczyznę”

Tymczasowy Komitet Organizacyjny Budowy Pomnika Niezanego Żołnierza

gen. broni **Tadeusz Rozwadowski** – przewodniczący (później gen. broni Józef Haller)

gen. dyw. **Lucjan Żeligowski** – zastępca przewodniczącego

gen. broni **Józef Haller**

gen. dyw. **Władysław Sikorski**

gen. dyw. **Kazimierz Sosnkowski**

gen. dyw. **Edward Rydz-Śmigły**

gen. dyw. **Kazimierz Raszewski**

gen. dyw. **Franciszek Latinik**

gen. bryg. **Juliusz Tarnawa-Malczewski**

gen. bryg. **Daniel Konarzewski**

płk **Bronisław Gembarzewski**

bp połowy **Stanisław Gall**

W grudniu 1924 roku do Komitetu dołączyli:

Adolf Szyszko-Bohusz – rektor Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie

Marian Lalewicz – profesor Politechniki Warszawskiej, architekt

Stanisław Noakowski – profesor Politechniki Warszawskiej, architekt

Stefan Szyller – architekt i konserwator zabytków

Teofil Wiśniowski – konserwator zabytków miasta stołecznego Warszawy

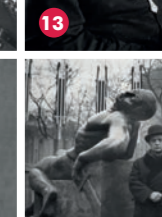
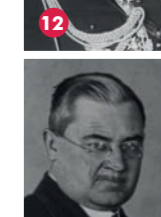
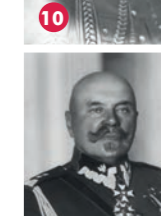
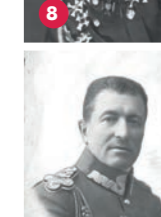
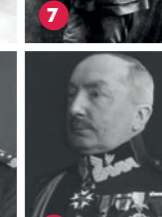
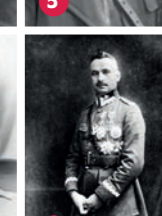
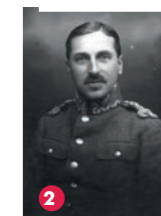
Edward Wittig – artysta rzeźbiarz

Stefan Żeromski – pisarz

Adam Grzymała-Siedlecki – pisarz

1. Adam Zamoyski
2. Emil Rauer
3. Gen. broni **Tadeusz Rozwadowski**
Lieutenant General Tadeusz Rozwadowski
4. Gen. dyw. **Lucjan Żeligowski**
Divisional General Lucjan Żeligowski
5. Gen. broni **Józef Haller**
Lieutenant General Józef Haller
6. Gen. dyw. **Władysław Sikorski**
Divisional General Władysław Sikorski
7. Gen. dyw. **Kazimierz Sosnkowski**
Divisional General Kazimierz Sosnkowski
8. Gen. dyw. **Edward Rydz-Śmigły**
Divisional General Edward Rydz-Śmigły
9. Gen. dyw. **Kazimierz Raszewski**
Divisional General Kazimierz Raszewski
10. Gen. dyw. **Franciszek Latinik**
Divisional General Franciszek Latinik

11. Gen. bryg. **Juliusz Tarnawa-Malczewski**
Brigade General Juliusz Tarnawa-Malczewski
12. Gen. bryg. **Daniel Konarzewski**
Brigade General Daniel Konarzewski
13. Bp połowy **Stanisław Gall**
Field Bishop Stanisław Gall
14. **Adolf Szyszko-Bohusz**
Adolf Szyszko-Bohusz
15. **Edward Wittig** obok „Pomnika ku czci żołnierzy Polskiej Organizacji Wojskowej” na placu Malachowskiego w Warszawie
Edward Wittig next to the “Monument honoring the soldiers of the Polish Military Organization” on Malachowski Square in Warsaw
16. **Stefan Żeromski**
Stefan Żeromski
17. **Adam Grzymała-Siedlecki**
Adam Grzymała-Siedlecki

WARSZAWA
1831-1832
DAROWANO
JÓZEFOWI
PONIATOWSKIEMU
PRZOD

GRÓB NIEZNANEGO ŻOŁNIERZA

PROJEKT I BUDOWA POMNIKA

Projekt Grobu Nieznanego Żołnierza miał być wkomponowany w arkadę Pałacu Saskiego oraz układ urbanistyczny placu, a przy tym musiał zapewniać dostępność w trakcie organizacji oficjalnych uroczystości.

Pomimo ustalenia lokalizacji wciąż pojawiały się krytyczne głosy dotyczące ingerencji w zabytkowy charakter pałacu oraz zmiany układu komunikacyjnego między placem a ogrodem. W tej sytuacji w marcu 1925 roku Stanisław Ostrowski zaprezentował **makiętę przyszłego monumentu w skali 1:1**.

14 maja 1925 roku przyjęto finalny projekt pomnika i przystąpiono do jego realizacji.

Mimo akceptacji, jeszcze 20 maja 1925 roku Komisja Regulacji i Zabudowy Miasta Warszawy wystąpiła z propozycją uchwały, iż miejsce pod arkadami Pałacu Saskiego „nie nadaje się na umieszczenie Grobu Nieznanego Żołnierza” z uwagi na m.in. pełnione funkcje komunikacyjne pomiędzy placem i Ogrodem Saskim.

Na łamach „Polski Zbrojnej” Stanisław Ostrowski podjął się obrony swojego projektu:

(...) zaawansowanie robót, zbliżających się do końca i spóźnienie protestu czynników, które jako miarodajne obecne były przy przeprowadzonych na placu Saskim próbach z modelem naturalnej wielkości, który wówczas aprobowały. Stawiane zarzuty uznaję za niezgodne z faktycznym stanem rzeczy. Uszczuplenie arterii komunikacyjnej o trzy przejścia, wzięte na tło pomnika, kompensują stworzone przejścia boczne. Zaś bliskość miejsca zabaw dzieciennych jest nieistotna, jako że grobowiec znajduje się przy alei centralnej, wiodącej w głąb ogrodu. Jedni uważali miejsce za zbyt sztywne i wojskowe, innym przeszkadza ewentualny gwar bawiących się dzieci. I jeszcze obawa, **czy Grób będzie się godził z monumentalnością Pałacu Saskiego** wobec nadmiernego symbolizowania miejsca. Mówić można by jednak tylko o tym, czy artysta wprowadził zmiany w architektonice. Otóż tu skorzystał jedynie z ażurów, które ozdobił kratami, dając akcent tej symbolice poprzez herby i godła. W górnej środkowej kratce – orzeł, w bocznych oznaki *Virtuti Militari* i Krzyża Walecznych.

Budowa Grobu Nieznanego Żołnierza była z pewnością najważniejszą realizacją **Stanisława Ostrowskiego**, mimo bogatego doświadczenia rzeźbiarskiego artysty.

Praca nad monumentem nie była łatwa – ograniczony budżet, a przede wszystkim bardzo krótki termin realizacji nie pozwalały na błędy. Początkowo zakładano, że pomnik zostanie odsłonięty 3 maja 1925 roku, następnie przesunięto ten termin na 15 sierpnia. Ostatecznie datę zmieniono na dzień, który był bardziej odpowiedni dla uroczystości o charakterze żałobnym – **2 listopada 1925** roku.

Oprócz **Stanisława Ostrowskiego**, autora projektu, w zespole realizującym pomnik byli kamieniarze pod kierownictwem inżyniera **Stanisława Wyczałkowskiego**. Z kolei o zaprojektowanie samej płyty nagrobnej poproszono profesora literatury i drukarstwa warszawskiej ASP **Ludwika Gardowskiego**.

1. Prace przy budowie Grobu Nieznanego Żołnierza, 1925 rok, widok wewnątrz
Works on the construction of the Tomb of the Unknown Soldier, 1925, inside view
2. Prace przy budowie Grobu Nieznanego Żołnierza, 1925 rok, widok zewnętrzny
Works on the construction of the Tomb of the Unknown Soldier, 1925, outside view
3. Grób Nieznanego Żołnierza, widok na płaskorzeźbę z przedstawieniem panoplii
Tomb of the Unknown Soldier, view of the bas-relief with a representation of panoply
4. Grób Nieznanego Żołnierza, widok na płytę, znicz oraz jedną z tablic z nazwami pól bitewnych
The Tomb of the Unknown Soldier, view of the tombstone, grave candle, and one of the plaques with the names of the battlefields
5. Grób Nieznanego Żołnierza, urna z fryzem przedstawiającym żałobnicę
Tomb of the Unknown Soldier, urn with a relief depicting mourners

JAK WYGLĄDAŁ GRÓB NIEZNANEGO ŻOŁNIERZA?

Grób Nieznanego Żołnierza autorstwa Stanisława Ostrowskiego był projektem, który połączył istniejące obiekty architektoniczne z nowymi elementami o bardzo wyrazistej symbolice. Monument składał się z kilku elementów.

Najważniejszym był sam **grób**, w którym spoczęły szczątki Nieznanego Żołnierza – w formie głębokiej na 1,5 metra krypty wykonanej ze stali, zamykanej płytą z szarego kamienia, na której umieszczono napis: **„Tu leży Żołnierz Polski poległy za Ojczyznę”**. Grób umieszczono w centralnym punkcie kolumnady Pałacu Saskiego, ale całość założenia zajęła także dwie sąsiadujące arkady.

Przestrzeń oddzielono żeliwnymi poręczami łączącymi kamienne bloki zwieńczone kulami armatnimi na kształt dawnych pocisków artyleryjskich. Grób od strony ogrodu oddzielały trzy ozdobne kraty, tworząc tym samym tło pomnika, którym był Ogród Saski. Kraty były zdobione: na środkowej umieszczono wizerunek orła na tarczy, na lewej – **krzyż Orderu Virtuti Militari**, a na prawej – **Krzyż Walecznych**.

Po wewnętrznej stronie filarów znalazły się **granitowe tablice** z nazwami wybranych pól bitew stoczonych przez wojska polskie. Początkowo planowano uwzględnić cztery okresy: 972–1683, 1768–1863, 1914–1920 i 1918–1920; ostatecznie Biuro Historyczne Ministerstwa Spraw Wojskowych zatwierdziło jednak tylko ostatnie dwa okresy, z przeznaczeniem dwóch tablic na każdy. Tradycja ta została zachowana i z czasem dodano kolejne nazwy. Pod każdą z płyt umieszczono znicz w kształcie czary podtrzymywanej przez trzy postacie bogini Nike.

Pomnik flankowały dwie **płaskorzeźby umieszczone na bocznych ścianach Pałacu Saskiego**, pod arkadami. Przedstawiały one motyw panopliów – orłów i sztandarów otoczonych husarskimi skrzydłami.

Te orły ze sztandarami stanowią straż boczna, prawe i lewe ubezpieczenie, gubią się dyskretnie w perspektywie arkad.

Na sklepieniu ponad płytą grobową znajdował się **fresk z wieńcem laurowym** i dekorującymi go wstążkami. Pod sklepieniem arkad, po obu stronach płyty, zawieszono metalowe lampiony.

Dodatkowo pomnik otaczało z zewnątrz pięć kamiennych postumentów, na których ustawiono **brązowe urny** w stylu klasycznym, z fryzem przedstawiającym żałobny korowód postaci kobiecych niosących pochodnie. W czasie świąt państwowych urny płonęły gazowymi płomieniami, co dawało niezwykle efekt gry światła.

Na filarach arkad – zarówno od strony placu, jak i ogrodu – umieszczono płaskorzeźby przedstawiające miecze jagiellońskie otoczone skrzydłami husarii. To jedyny zachowany do dziś element oryginalnego wystroju pomnika.

1. Grób Nieznanego Żołnierza, krata z wizerunkiem orła oraz fresk na sklepieniu
Tomb of the Unknown Soldier, decorative grille with the image of the eagle and fresco on the vault
2. Wnętrze pomnika Grobu Nieznanego Żołnierza, widok na stronę północną, 1925 rok
Interior of the Monument to the Unknown Soldier, view of the north side, 1925

TWÓRCA POMNIKA

STANISŁAW KAZIMIERZ OSTROWSKI
(1879–1947)
wybitny polski artysta rzeźbiarz

Ukończył Akademię Sztuk Pięknych w Krakowie, studia kontynuował we Lwowie, Florencji i w Rzymie.

W Paryżu, gdzie przebywał w latach 1906–1913, założył Towarzystwo Artystów Polskich. Do Warszawy, rodzinnego miasta, powrócił w 1913 roku. Tu mieszkał i tworzył do 1937 roku. Zmarł w 1947 roku w Nowym Jorku.

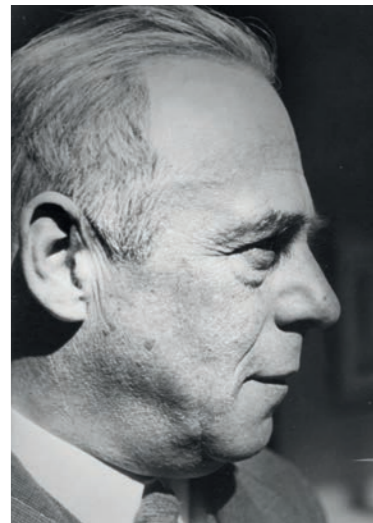
Ostrowski uznawany jest za jednego z najwybitniejszych polskich rzeźbiarzy początku XX wieku. Jego wczesna twórczość inspirowana była hasłami Młodej Polski oraz stylem Auguste'a Rodina. Rzeźby Ostrowskiego cechowała miękkość konturu oraz faktura dająca efekt gry światłocieni na obiekcie.

Był animatorem wielu inicjatyw w życiu kulturalnym stolicy, m.in. wykonania polichromii kamieniczek Starego Miasta, których był współwykonawcą w 1928 roku.

Jego największym dziełem pozostaje projekt **Grobu Nieznanego Żołnierza** w arkadach kolumnady Pałacu Saskiego.

Artysta był również autorem pomnika konnego w brązie *Jagiełło pod Grunwaldem* zaprojektowanego w 1939 roku na Wystawę Światową w Nowym Jorku (do dziś posąg znajduje się w nowojorskim Central Parku) oraz **pomnika Józefa Piłsudskiego przy Belwederze**. Projektował także popiersia i medale okolicznościowe z wizerunkami słynnych Polaków.

1. Rzeźba marmurowa Józefa Piłsudskiego dłuta Stanisława Ostrowskiego
Józef Piłsudski's marble sculpture by Stanisław Ostrowski
- 2., 3. Rzeźba Władysława Jagiełły dłuta Stanisława Ostrowskiego, prezentowana w czasie Wystawy Światowej w Nowym Jorku
A sculpture of Władysław Jagiełło by Stanisław Ostrowski, presented during the World Exhibition in New York

GRÓB NIEZNANEGO ŻOŁNIERZA ZE LWOWA DO WARSZAWY

BEZIMIENNY ŻOŁNIERZ. WYBÓR POBOJOWISKA

„Los wyciągnie najmłodszy spośród obecnych szeregowych, dekorowany orderem *Virtuti Militari*”

W czasie, gdy w Warszawie trwały prace nad budową mauzoleum, podjęto również działania w celu wyboru szczątków nieznanego poległego i organizacji ceremonii złożenia ich do grobu-pomnika. Ustalono, że wybór pobojujowiska odbędzie się w drodze losowania, a „los wyciągnie najmłodszy spośród obecnych szeregowych, dekorowany orderem *Virtuti Militari*”.

Pierwszym etapem było ustalenie pól bitewnych, na których w latach 1918–1920 ginęli polscy żołnierze, spośród których miało się odbyć losowanie miejsca ekshumacji nieznanego poległego. Pole walki musiało charakteryzować się wielką liczbą poległych na ograniczonej przestrzeni, a bitwa tam stoczona musiała być zaszczytna dla całości walczącego wojska. Losowania dokonano spośród 15 miejsc wytypowanych przez **Biuro Historyczne Ministerstwa Spraw Wojskowych** kierowane przez **generała Mariana Kukiela**.

Lista pól bitewnych wytypowanych przez Biuro Historyczne Ministerstwa Spraw Wojskowych:

Lwów (listopad 1918 – marzec 1919)
Lida (kwiecień 1919, wrzesień 1920)
Chorupań pod Dubnem (lipiec 1920)
Chodaczków Wielki i Nastasów (lipiec – sierpień 1920)
Wólka Radzyńska (13–15 sierpnia 1920)
Borkowo pod Nasielskiem (14–16 sierpnia 1920)
Sarnowa Góra (16–20 sierpnia 1920)
Przasnysz (21–22 sierpnia 1920)
Komarów (30 sierpnia – 1 września 1920)
Hrubieszów (30 sierpnia – 1 września 1920)
Kobryń (14–15 września 1920)
Dyjatyn (16 września 1920)
Brzostowica Wielka (20 września 1920)
Obuchowo pod Grodnem (20–25 września 1920)
Krwawy Bór (27–28 września 1920)

Uroczyste losowanie pobojujowiska

Losowanie odbyło się **4 kwietnia 1925** roku o godz. 12.00 w sali Rady Wojennej przy gabinecie Ministra Spraw Wojskowych, w obecności m.in. marszałków Sejmu i Senatu, prezesa Rady Ministrów Władysława Grabskiego oraz ministra spraw wojskowych generała Władysława Sikorskiego.

Na losowaniu obecni byli także dowódcy pułków załogi warszawskiej oraz po jednym szeregowym odznaczonym Orderem *Virtuti Militari* z każdego pułku. Spośród tych ostatnich to właśnie najmłodszy szeregowy miał dokonać losowania. Okazał się nim ogniomistrz 14. Pułku Artylerii Polowej **Józef Buczkowski**, który w atmosferze podniosłej ciszy wylosował kartkę i podał ją generałowi Sikorskiemu. Widniał na niej napis: „**pobojujowisko lwowskie**”.

Symboliczna rodzina

Przygotowując uroczystości i ceremoniał, podjęto jeszcze jedną inicjatywę: mając świadomość, że śmierć żołnierza jest zawsze także tragedią jego rodziny i bliskich, zdecydowano o wyborze **symbolicznej rodziny Nieznanego Żołnierza** – reprezentującej tych, którzy opiekują się poległymi i zaginionymi członkami rodzin. Wyboru członków rodziny dokonały Związek Obrońców Lwowa i Straż Mogił Polskich Bohaterów. Symboliczną rodzinę stworzyli: **Jadwiga Zarugiewiczowa**, Bronisława Witłowa, Franciszka Styś, Maria Bilewicz, Jaś Radzki, Stefania Chodowańcówna, Adam Gryglewski oraz Grzegorz Strzelecki – ich bliscy nie mieli własnych mogił.

1. Posiedzenie Komitetu Budowy Pomnika Nieznanego Żołnierza w Warszawie, widok na salę konferencyjną podczas posiedzenia
Meeting of the Committee for the Construction of the Monument to the Unknown Soldier in Warsaw, view of the conference room during the meeting
2. Posiedzenie Komitetu Budowy Pomnika Nieznanego Żołnierza w Warszawie, moment losowania miejsca przez Józefa Buczkowskiego
Meeting of the Committee for the Construction of the Monument to the Unknown Soldier in Warsaw, moment when Józef Buczkowski selected the location by means of a draw
3. Jadwiga Zarugiewiczowa dotknięciem dłoni wskazuje wybraną trumnę
Jadwiga Zarugiewiczowa touching her hand to the casket to indicate its selection
4. Kaplica na Cmentarzu Orłąt Lwowskich, gdzie przeniesiono sarkofag ze szczątkami Nieznanego Żołnierza
Chapel at the Cemetery of the Defenders of Lwów (Lwów Eagles), where the sarcophagus with the remains of the Unknown Soldier was moved
5. Program lwowskich uroczystości pożegnania Nieznanego Żołnierza
Program of the Lwów farewell ceremony of the Unknown Soldier
6. Żołnierze przy katafalku z trumną Nieznanego Żołnierza przed kaplicą obrońców Lwowa
Soldiers at the catafalque with the casket of the Unknown Soldier in front of the chapel of Lwów defenders

LWÓW. EKSHUMACJA I UROCZYŚCIE

Ustalono, że szczątki bezimiennego żołnierza zostaną ekshumowane na Cmentarzu Orłąt Lwowskich, gdzie pochowano 275 bezimiennych żołnierzy. Ceremonię zaplanowano w najdrobniejszych szczegółach, a przedsięwzięcie sfinansował Piotr Łopacki, właściciel warszawskiego zakładu pogrzebowego. Datę ekshumacji wyznaczono na **29 października 1925** roku. Na lwowskim cmentarzu zgromadzili się przedstawiciele władz państwowych, wojskowych, kościelnych i organizacji społecznych.

O godz. 14.00 przystąpiono do rozkopania trzech bezimiennych mogił, nad którymi górowały krzyże z napisem: „Nieznany Obrońca Lwowa”. Wszystko odbywało się w podniosłej atmosferze – szczątki jednego z poległych miały stać się relikwią narodową. Wydobyte ciało zostało poddane oględzinom: nie mogło być wątpliwości, że w Ward szawie spocznie żołnierz, który zginął w obronie Polski. Szukano zatem elementów munduru, symboli narodowych i obrażeń, które świadczyłyby, że poległ on na polu bitwy. W pierwszych trzech trumnach nie znaleziono wystarczających dowodów, zdecydowano więc o wydobyciu kolejnych trzech.

Gdy oględziny potwierdziły, że znajdujące się w kolejnych trumnach szczątki należą do żołnierzy polskich, trumny ponownie zakryto. O godz. 16.20 Jadwiga Zarugiewiczowa zbliżyła się do trumien i dotknięciem dłoni dokonała wyboru.

Po otwarciu okazało się, że wybrano szczątki **żołnierza-ochotnika, z maciejówką**. Ustalono, że nieznany żołnierz poległ w wieku ok. 14 lat.

Szczątki żołnierza złożono w prostej, sosnowej skrzyni, którą umieszczono w zaprojektowanym przez Stanisława Ostrowskiego sarkofagu wykonanym z czarnego dębu. Wewnątrz znajdowała się metalowa powłoka, którą po zamknięciu zaplombowano. Sarkofag był ozdobiony wojskowymi orłami z przodu i z tyłu, a po bokach miał sześć uchwytników.

Następnie trumnę przeniesiono do pobliskiej kaplicy na Cmentarzu Orłąt Lwowskich, gdzie odbyła się modlitwa. Przed sarkofagiem wystawiono warte honorową.

Pustą mogiłę, z której wydobyto szczątki, zasypano. Ustawiono na niej tablicę z napisem informującym o przeniesieniu zwłok do Warszawy i ich złożeniu w mogile na placu Saskim jako szczątków Nieznanego Żołnierza.

Podróż do Warszawy

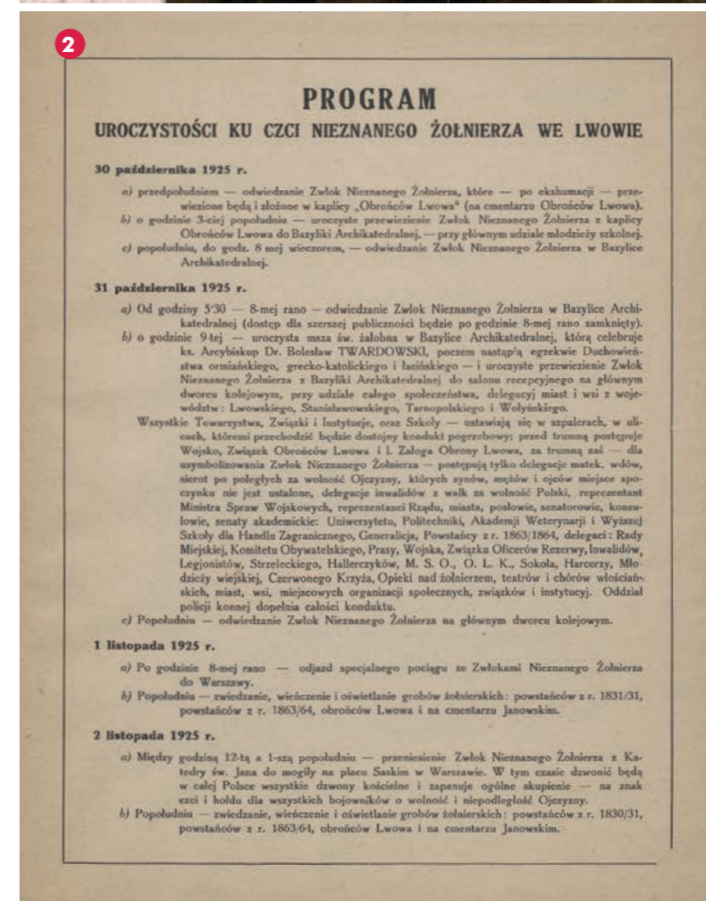
Szczątki Nieznanego Żołnierza – relikwie narodowe – mogły rozpocząć podróż do Warszawy: najpierw w uroczystym kondukcje żałobnym zostały przeniesione do **bazyliki archikatedralnej we Lwowie**. Laweta przystrojona była różami i flagami. Za nią szła symboliczna rodzina Nieznanego Żołnierza wraz z asystą honorową oraz przedstawicielami władz. Do pochodu dołączali także mieszkańcy Lwowa. Trumna była wystawiona w katedrze do godzin porannych 31 października i w tym czasie setki mieszkańców miasta oddały hołd oraz pożegnały jednego z obrońców swego miasta. Po odprawieniu uroczystej mszy świętej pochód z trumną w kondukcji żałobnym ruszył przez przystrojone lwowskie ulice ku dworcowi głównemu.

1 listopada 1925 roku o godz. 8.48 pociąg ze szczątkami Nieznanego Żołnierza opuścił Lwów. Trumnę umieszczono w specjalnie przygotowanym wagonie, którego ściany obito biało-czerwonym materiałem i w którym zawieszono wizerunek orła oraz Matki Boskiej, a także złożono wieńce. Przez całą podróż żołnierze pełnili warte honorową.

SYMBOLICZNA RODZINA NIEZNAWEGO ŻOŁNIERZA

Przybraną rodzinę Nieznanego Żołnierza stworzyły osoby, które straciły bliskich, nigdy nie dowiedziawszy się, gdzie ci poległ i gdzie zostali pochowani.

Były wśród nich dwie matki, które straciły synów: Jadwiga Zarugiewiczowa i Bronisława Widtowa; dwie żony, które straciły mężów: Franciszka Styś i Maria Bilewicz; dwoje dzieci, które straciły ojców: Jaś Radzki i Stefania Chodowańcówna; a także dwóch weteranów okaleczonych w czasie walk: Adam Gryglewski oraz Grzegorz Strzelecki.

1. Symboliczna, przybrana rodzina Nieznanego Żołnierza
The symbolic, adopted family of the Unknown Soldier
2. Program lwowskich uroczystości pożegnania Nieznanego Żołnierza
Program of the Lwów farewell ceremony of the Unknown Soldier

Jadwiga Zarugiewiczowa
**„Matka Nieznanego Żołnierza”,
polska Ormianka**

Jej syn Konstanty, student i ochotnik, zginął w sierpniu 1920 roku, podczas walk o „Polskie Termopile” pod Zadwórzem. Prawdopodobnie został pochowany we wspólnej mogile bezimiennych. Pośmiertnie odznaczono go Orderem Virtuti Militari oraz Krzyżem Walecznych.

Bronisława Widtowa
**wdowa po profesorsie politechniki
Sewerynie Widtce**

W latach 1918–1920 straciła czterech synów. Włodzimierz zginął w wieku 20 lat, w czasie walk pod Zadwórzem, 18-letni Jerzy poległ w walkach polsko-ukraińskich. Pozostali dwaj synowie zginęli w wyniku odniesionych ran oraz wypadku na służbie.

Franciszka Styś
**wdowa po 30-letnim chłopie
Józefie Styśiu**

Stysiowie pochodzili ze wsi Sokolniki pod Lwowem, która została całkowicie zniszczona przez wojska bolszewickie. Mąż Franciszki Styś zginął pod Persenkówką, osierocając dziecko.

Maria Bilewicz
**wdowa po mężu – murarzu,
który zginął na froncie**

Maria Bilewicz pochodziła spod Lwowa ze wsi Zamarstynów.

Jaś Radzki
osierocony 9-letni chłopiec

Jego ojciec walczył w oddziałach Józefa Hallera i zginął pod Lwowem.

Stefania Chodowańcówna
14-letnia uczennica

Jej ojciec zginął na ulicach Lwowa, pod szkołą kadetów.

Adam Gryglewski
24-letni weteran, inwalida

Służył w Legionach Polskich w drugiej brygadzie karpackiej, a później – w ramach Polskich Sił Zbrojnych – walczył w obronie Lwowa. W wyniku odniesionych obrażeń stracił czucie w prawej ręce.

Grzegorz Strzelecki
39-letni weteran, inwalida

Służył w armii austriackiej, a następnie walczył w obronie Lwowa i w wojnie z bolszewikami.

GRÓB NIEZNANEGO ŻOŁNIERZA „W SERCU RZECZYPOSPOLITEJ”

2 LISTOPADA 1925 ROKU UROCZYŚCIE W WARSZAWIE

Warszawskie uroczystości pogrzebowe były zaplanowane w najdrobniejszych szczegółach przez Biuro Uczczenia Nieznanego Żołnierza, którego szefem został generał dywizji Wojska Polskiego – Stefan Suszyński.

Na Dworcu Głównym

2 listopada 1925 roku o godz. 6.00 pociąg dotarł na **Dworzec Główny w Warszawie**. Przywitano go przy dźwiękach hymnu narodowego na stacji przystrojonej barwami i symbolami państwowymi. Nieznanego Żołnierza witali: minister spraw wojskowych – generał Władysław Sikorski, minister spraw wewnętrznych – Władysław Raczkiewicz oraz minister sprawiedliwości – Antoni Zychliński, a także komitet honorowy reprezentowany przez generałów: Tadeusza Rozwadowskiego, Lucjana Żeligowskiego i Józefa Hallera.

Komendant pociągu, generał Maryański, zameldował generałowi Sikorskiemu przywiezienie zwłok Nieznanego Żołnierza, a prezydent Lwowa w imieniu miasta uroczystość przekazał stolicy szczątki Nieznanego Żołnierza. Następnie ośmiu kawalerów Orderu Virtuti Militari przeniosło trumnę na lawetę armatnią zaprzęgniętą w trzy pary siwych koni. Sarkofag przykryto szkarłatnym całunem z namalowanym na nim orłem.

Aleje Jerozolimskie, Nowy Świat, Krakowskie Przedmieście i plac Zamkowy

Szpaler żołnierzy i strażaków z pochodniami otoczył zaprzęg, a przed nimi w kondukcje kroczyły kompania honorowa 30. Pułku Piechoty oraz orkiestra wojskowa. Za trumną szli: przybrana rodzina, przedstawiciele władz państwowych oraz delegacje weteranów ze sztaffami. Trasa konduktu wiodła przez Aleje Jerozolimskie, Nowy Świat, Krakowskie Przedmieście i plac Zamkowy do katedry św. Jana przy ulicy Świętojańskiej.

Katedra św. Jana

Na godz. 11.00 w **katedrze św. Jana** zaplanowana była **uroczysta msza święta** z udziałem najwyższych przedstawicieli władz państwowych: prezydenta RP Stanisława Wojciechowskiego, marszałka Sejmu Macieja Rataja, marszałka Senatu Wojciecha Trąpczyńskiego oraz premiera Władysława Grabskiego. Brali w niej udział również ministrowie, generalicja i przedstawiciele korpusu dyplomatycznego oraz obcych wojsk z Francji, Anglii, Czechosłowacji, Łotwy, Finlandii, Japonii, Szwecji, Rumuni i Włoch. Nie zabrakło przybranej rodziny, która zajęła zaszczytne miejsce za trumną, w nawie głównej, i delegacji lwowskiej.

Msza miała piękną oprawę muzyczną, którą zapewniły chór opery warszawskiej i orkiestra Teatru Wielkiego. Katedra – podobnie jak dworzec – była przyozdobiona w barwy narodowe.

Mszę celebrował ksiądz kardynał **Aleksander Kakowski**, metropolita warszawski, a po jej zakończeniu poruszające przemówienie wygłosił ksiądz kanonik **Antoni Szlagowski**.

Ostatnia droga

Po sumie, przy dźwiękach „Marsza żałobnego” Chopina, wyprowadzono trumnę z katedry. Kondukt żałobny ruszył w kierunku Placu Saskiego. Prowadzili go duchowni, krocący przed umieszczoną na lawecie trumną. Dalej szli: prezydent i przedstawiciele najwyższych władz państwowych, generalicja i weterani powstania styczniowego. Pochód skierował się w stronę **Krakowskiego Przedmieścia**.

Kondukt zatrzymał się na chwilę pod **pomnikiem Adama Mickiewicza**, a po przejściu **ulicą Królewską** wkroczył na **plac Saski**. Na niebie pojawiły się dwie eskadry samolotów. W momencie wejścia czoła konduktu na plac Saski tył pochodu opuszczał dopiero plac Zamkowy.

Przy biciu dzwonów kościelnych trumnę ze szczątkami Nieznanego Żołnierza opuszczono do grobowca. Do krypty razem z trumną złożono 14 urn z ziemią z pozostałych pobojozwisk oraz **akt erekcyjny**. O godz. 13.00 rozległ się huk wystrzału armatniego i w całym mieście zapanowała minuta ciszy. Po 24 salwach artyleryjskich zamknięto grobowiec i nakryto go kamienną płytą. **Prezydent RP Stanisław Wojciechowski** zapalił znicz symbolizujący wieczną pamięć oraz złożył wieniec od narodu.

Pierwszą wartę honorową pełnili **weterani powstania styczniowego**. Po odsłonięciu pomnika miejsce stało się celem wizyt tysięcy warszawiaków oddających hołd Nieznanemu Żołnierzowi. 4 listopada 1925 roku musiała nawet interweniować policja, bo napierający tłum uszkodził łańcuchy wokół pomnika – policyjny kordon regulował ruch odwiedzających.

1. Umieszczenie trumny Nieznanego Żołnierza na lawecie przed budynkiem Dworca Głównego
Placing the coffin of the Unknown Soldier on a carriage in front of the Main Railway Station building
2. Relacja z uroczystości w Warszawie, „Kurier Poranny”, 4 listopada 1925 roku
Press coverage of the ceremony in Warsaw, „Kurier Poranny”, November 4, 1925
3. Przedstawiciele władz w kondukcje żałobnym na placu Zamkowym, widoczni m.in.: prezydent RP Stanisław Wojciechowski, marszałek Sejmu Maciej Rataj, marszałek Senatu Wojciech Trąpczyński oraz premier Władysław Grabski
Representatives of the authorities in the funeral procession at Zamkowy Square, visible among others: President of the Republic of Poland Stanisław Wojciechowski, Marshal of the Sejm Maciej Rataj, Marshal of the Senate Wojciech Trąpczyński and Prime Minister Władysław Grabski
4. Kondukt żałobny na placu Saskim, na pierwszym planie – jeden ze szwoleżerów w historycznym mundurze, w tle w oknach Pałacu Saskiego – pracownicy Sztabu Generalnego WP
Funeral procession on Saxon Square, in the foreground – one of the cavalymen in a historical uniform, in the background in the windows of the Saxon Palace – employees of the General Staff of the Polish Army
5. Prezydent RP Stanisław Wojciechowski przed Grobem Nieznanego Żołnierza w Warszawie
President of the Republic of Poland Stanisław Wojciechowski in front of the Tomb of the Unknown Soldier in Warsaw

WŁADYSŁAW SIKORSKI

(1881–1943)

wojskowy i polityk, generał broni Wojska Polskiego,
premier i minister spraw wojskowych II Rzeczypospolitej

Był jedną z osób najbardziej zaangażowanych w powstanie Grobu Nieznanego Żołnierza w Warszawie.

17 lutego 1924 roku został mianowany ministrem spraw wojskowych w drugim rządzie Władysława Grabskiego i funkcję tę pełnił do 14 listopada 1925 roku. W tym okresie prace Komitetu znacznie przyspieszyły, a z inicjatywy Sikorskiego 23 grudnia 1924 roku Komitet zebrał się w składzie poszerzonym o architektów i artystów. Na wniosek Sikorskiego Rada Ministrów 25 stycznia 1925 roku uchwaliła, że Grób Nieznanego Żołnierza zostanie ulokowany w kolumnadzie Pałacu Saskiego.

2 listopada 1925 roku, podczas ceremonii pogrzebowej, Władysław Sikorski złożył do grobu uroczysty akt erekcyjny.

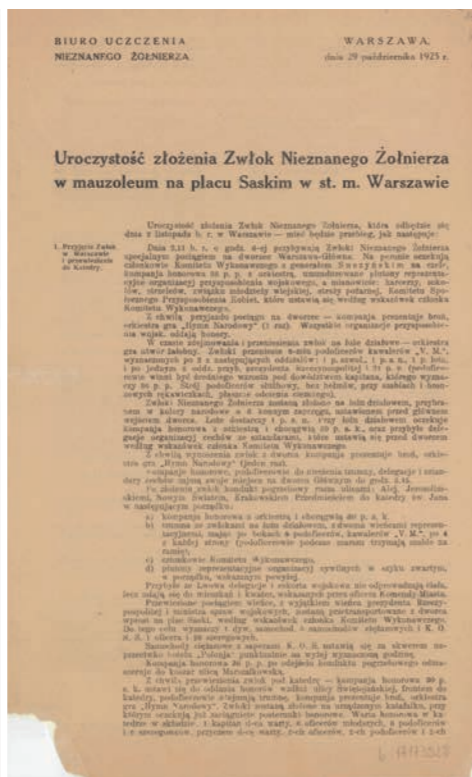

AKT EREKCYJNY GROBU NIEZNANEGO ŻOŁNIERZA

(fragmenty)

Wzniósłszy w stolicy, jako sercu Rzeczypospolitej Polskiej, grobowiec Żołnierza Polskiego, który poległ za ojczyznę, złożywszy doń żołnierskie szczątki – rząd Rzeczypospolitej polskiej w składzie:

Władysława Grabskiego, prezesa Rady Ministrów i ministra skarbu, Władysława Raczkiewicza, ministra spraw wewnętrznych, Aleksandra Skrzyńskiego, ministra spraw zagranicznych, Władysława Sikorskiego, ministra spraw wojskowych, Antoniego Zychlińskiego, ministra sprawiedliwości, Stanisława Grabskiego, ministra wyznań religijnych i oświecenia publicznego, Stanisława Janickiego, ministra rolnictwa i dóbr państwowych, Czesława Klarnera, ministra przemysłu i handlu, Kazimierza Tyszkę, ministra kolei, Mieczysława Rybczyńskiego, kierownika Ministerstwa Robót Publicznych, Franciszka Sokół, ministra pracy i opieki społecznej, Józefa Radwana, kierownika Ministerstwa Robót Rolnych, przekazuje ten grobowiec i spoczywające w nim relikwie stołecznemu miastu Warszawie w osobach przedstawicieli władz samorządu miejskiego po wieczne czasy, zalecając, aby stolica, jako przedstawicielka innych miast i wsi polskich, opieką należytą i czcią otoczyła ten najpiękniejszy pomnik zwycięskiej walki o wolność i niepodległość narodu.

1. Delegacja weteranów powstania styczniowego z 1863 roku na pogrzebie Nieznanego Żołnierza
Delegation of veterans of the January Uprising of 1863 at the funeral of the Unknown Soldier
2. Pierwsza strona dokumentu opisującego planowany przebieg uroczystości złożenia zwłok Nieznanego Żołnierza w mauzoleum na placu Saskim w Warszawie
The first page of the document describing the planned course of the ceremony of laying the corpse of the unknown soldier in the mausoleum on Saxon Square in Warsaw

ZBURZENIE WARSZAWY

Według szacunków przedstawionych w „**Raporcie o stratach wojennych Warszawy**” opracowanym w 2004 roku przez zespół ds. ustalania wartości strat, które stolica poniosła w wyniku II wojny światowej, miasto zostało zburzone w **65–70%**, a jego lewobrzeżna część – w **85%**, przy czym budynki zabytkowe uległy zniszczeniu w **90%**. Warszawa poniosła podczas wojny najwyższe procentowo straty spośród wszystkich miast europejskich, a konsekwencje tego okresu dla polskiej stolicy były ogromne i **trwale zmieniły charakter miasta**.

Niszczenie miasta podczas II wojny światowej odbywało się w kilku etapach. Istotną część zniszczeń nie wynikała bezpośrednio z prowadzonych działań wojennych, ale była efektem planowego i celowego procesu niszczenia polskiej tożsamości narodowej.

PROLOG Przygotowania do zburzenia Warszawy

Wystawa „**Warszawa oskarża**” – pierwsza powojenna ekspozycja, zorganizowana w nieodbudowanym Muzeum Narodowym wiosną 1945 roku – wyraźnie podkreśliła znaczenie fachowego „przygotowania zbrodni” zburzenia Warszawy, „naukowej premedytacji” w wyborze niszczonej obiektów oraz „współdziałania nauki ze zbrodnią” jeszcze przed wybuchem wojny.

Ustalenie katalogu najważniejszych obiektów przeznaczonych do zburzenia oraz dzieł sztuki, które miały zostać wywiezione z Polski podczas wojny, poprzedziły badania prowadzone m.in. w ramach wrocławskiego **Osteuropa-Institut**.

Dowodem na planowaną akcję burzenia Warszawy są też odnalezione w 2018 roku na portalu aukcyjnym załączniki do dokumentu „**Bericht über Warschau**” (**Raport o mieście Warszawa**), w którym jeszcze przed wybuchem wojny zawarto informacje służące do wyboru celów bombardowań we wrześniu 1939 roku.

AKT I Oblężenie Warszawy (wrzesień 1939)

„**Miasto nasze zostało doszczętnie zniszczone**”, **Stefan Starzyński**

Pierwszym etapem niszczenia Warszawy był okres oblężenia miasta we wrześniu 1939 roku. Bombardowanie i ostrzał artyleryjski spowodowały straty oszacowane na ok. **13,5%** budynków mieszkalnych oraz **14,3%** ogólnej zabudowy. Najbardziej zniszczone zostało Śródmieście – dzielnica mieszkalna i centrum kulturalne stolicy – gdzie w niektórych rejonach zniszczenia sięgały nawet 44%.

17 września 1939 roku gradem pocisków zapalających został zaspany **Zamek Królewski**. Wywołały one pożar dachu oraz spaliły hełmy na wieżach.

W 1939 roku spłonęło również wiele barokowych i klasycystycznych warszawskich pałaców: Prymasowski, Błękitny, Biskupów Krakowskich, Branickich, Paca,

Raczyńskich i Kazimierzowski. Zniszczeniu uległy także m.in. **Teatr Wielki**, zespół budynków Ministerstwa Skarbu na placu Bankowym oraz charakterystyczna kopuła kościoła Świętej Trójcy przy placu Małachowskiego.

25 września 1939 roku

Kontrast między mrocznym i groźnym tunelem dymu, jaki stanowią ulice płonącego Śródmieścia – i szeroką, pustą ciszą panującą na placu Marszałka Piłsudskiego jest nie do opisanego. Wrażenie spokoju jest tutaj tak wielkie, że głosy pocisków artyleryjskich przelatujących wysoko nad placem uchodzą za uwagę.

Plac Marsz. Piłsudskiego jest bezludny. Na jego przestrzeni, przez którą, przewinęło się tyle rewii wojskowych, tyle wspomnień historycznych – panuje w tej chwili słońce i cisza.

Wielki **gmach Sztabu Głównego** stoi nienaruszony. Na środku placu widnieją kilka dziur pozostałych po wybuchach bomb, które rozrzucały płyty piaskowca z dalekiej Trembowli, jakimi plac jest wyłożony. (...)

Wysoki słup dymu widać nad **pałacem Brühlowskim** i Wierzbową ulicą. Musiały tam dopiero co paść bomby.

Zdzisław Żórawski, „Dziennik obrońcy Warszawy, wrzesień 1939 r”.

Według **Alfreda Lauterbacha**, historyka sztuki i znawcy Warszawy, wybór obiektów, które we wrześniu 1939 roku zbombardowano, nie był przypadkowy, a niszczenie miasta „było dokonywane według przygotowanego wcześniej planu”.

Miasto nasze zostało doszczętnie zniszczone. Zepsucie wodociągów pozbawiło ludność wody, bez której żyć nie można. Również brak żywności daje się poważnie odczuwać. Dowódca Armii Gen. Dyw. Rómmel, mając na względzie położenie ludności, z ciężkim sercem postanowił zaniechać dalszej obrony Stolicy. (...) Bezmiar bohaterstwa i ofiary wykazała ludność Stolicy. Historia oceni należycie to poświęcenie, które nakazało nam trwać na posterunkach do ostatka. Musicie nadal pracować i w codziennym trudzie normować życie oraz rozpocząć odbudowę miasta. (...)

Stefan Starzyński, „Kurjer Warszawski”, 28 września 1939

ANTRAKT Plan Pabsta

Już od początków wojny dla Warszawy opracowywano plan, który zakładał jej przekształcenie w „**nowe niemieckie miasto Warszawa**” – tzw. plan Pabsta.

Zgodnie z nim ludność Warszawy miała zostać zmniejszona dziesięciokrotnie, a miasto miało być podrzędnym ośrodkiem tranzytowym.

Hans Frank:

„W sprawie Warszawy Führer postanowił, że odbudowa tego miasta jako polskiej metropolii jest absolutnie wykluczona. Führer życzy sobie, żeby wraz z ogólnym rozwojem Generalnego Gubernatorstwa Warszawa zeszała do rzędu miasta prowincjonalnego”.

W opinii autorów „Raportu o stratach wojennych Warszawy” plan zniszczenia Warszawy z 1940 **„należy do najhanebniejszych dokumentów w dziejach cywilizacji europejskiej”.**

AKT II Powstanie w getcie warszawskim (kwiecień – maj 1943)

**„Żydowska dzielnica mieszkaniowa w Warszawie już nie istnieje!”,
Jürgen Stroop**

2 października 1940 roku niemieckie władze utworzyły w Warszawie **największe w okupowanej Europie getto dla ludności żydowskiej.** Warunki w getcie były przerażające – w wyniku chorób i panującego głodu zginęło ok. 100 tysięcy osób. 22 lipca 1942 roku rozpoczęto tzw. akcję wysiedleńczą, podczas której ok. 75% mieszkańców getta wywieziono i zamordowano w obozie zagłady w Treblince. Kolejne próby wysiedlenia spotkały się ze zbrojnym oporem – w styczniu 1943 roku oraz w czasie powstania w getcie, które wybuchło **19 kwietnia 1943 roku.** W trakcie walk i pacyfikacji zrywu Niemcy palili w getcie dom po domu.

Po upadku powstania nastąpiła ostateczna eksterminacja mieszkańców getta i jego całkowite zniszczenie. W wyniku likwidacji getta uległo zniszczeniu ok. **12% zabudowy miasta.**

Tragicznym symbolem upadku powstania i zburzenia północnej części miasta stało się wysadzenie 16 maja 1943 roku **Wielkiej Synagogi przy ulicy Tłomackiej.**

Akt III Powstanie Warszawskie (sierpień – październik 1944)

„Warszawa ma być zrównana z ziemią i w ten sposób ma być stworzony zastraszający przykład dla całej Europy”, Adolf Hitler

Już w lutym 1944 roku Adolf Hitler w rozmowie z Hanssem Frankiem miał stwierdzić: „Warszawa musi zostać zburzona, gdy tylko nadarzy się ku temu sposobność”. Jako taką właśnie sposobność wykorzystano wybuch Powstania Warszawskiego **1 sierpnia 1944 roku.**

W trakcie powstania zrujnowano ok. **25%** zabudowy lewobrzeżnej Warszawy. Niemal całkowicie zburzone zostało **Stare Miasto,** które stało się symbolem walki powstańczej. Mocno uszkodzono zabudowę: Śródmieście Północnego, Woli, Powiśla i Czerniakowa. Wycofując się z Pragi, Niemcy wysadzili wszystkie mosty na Wiśle.

Wielu zniszczeń z tego okresu nie można usprawiedliwiać wyłącznie koniecznością wojenną. 2 września zburzono **Kolumnę Zygmunta,** 4 września niemieckie czołgi rozjechały płytę **Grobu Nieznanego Żołnierza,** zaś pomiędzy 8 a 13 września wysadzono w powietrze ruiny **Zamku Królewskiego.**

AKT IV Miasto ruin: zburzenie Warszawy po upadku Powstania Warszawskiego (październik 1944 – styczeń 1945)

„To miasto ma całkowicie zniknąć z powierzchni ziemi”, Heinrich Himmler

Po kapitulacji Powstania Warszawskiego, pomimo warunków **„Układu o zaprzestaniu działań wojennych w Warszawie”** z 2 października 1944 roku, rozpoczęła się akcja planowego palenia i wyburzania Warszawy. Operacja trwała do ostatnich dni przed wkroczeniem Armii Czerwonej.

Heinrich Himmler:

„To miasto ma całkowicie zniknąć z powierzchni ziemi i służyć tylko jako punkt przeladunkowy dla transportu Wehrmachtu, kamień na kamieniu nie powinien pozostać. Wszystkie budynki zburzyć aż do fundamentów”.

Budynki były podpalane kwartał po kwartale, a po kilku dniach sprawdzano skutki pożaru i – w razie potrzeby – wzniecano go ponownie. Następnie tzw. Sprengkommando wysadzało w powietrze najważniejsze budynki. Przy pomocy czołgów wyrywano przewody telegraficzne i tory tramwajowe. Zburzono urządzenia niezbędne do funkcjonowania miasta, m.in.: elektrownię na Powiślu i Stację Filtrów.

W okresie od kapitulacji Warszawy, tj. od 2 października 1944 roku do 16 stycznia 1945 roku, zniszczono ok. **30% zabudowy miasta – więcej niż w czasie dwóch miesięcy powstania.**

Po upadku Powstania Warszawskiego Niemcy zniszczyli ogromną część **zabytków oraz obiektów o dużej wartości kulturalnej,** w tym: biblioteki, muzea i archiwa. 25 października spalono gmach Biblioteki Ordynacji Krasińskich przy ulicy Okólnik, a 3 listopada – Archiwum Akt Nowych, w połowie grudnia zburzono warszawską **Katedrę wraz z przylegającym do niej kościołem oo. Jezuitów.**

Pod koniec grudnia Niemcy **spalili Pałac Łazienkowski,** nie zdążyli go jednak wysadzić. Zburzono również większość warszawskich pomników. Między 27 grudnia a 1 stycznia zniknęły pomniki: Bogusławskiego, Mickiewicza, Lotnika i Sopera. 16 stycznia spalono Bibliotekę Publiczną m.st. Warszawy przy ulicy Koszykowej.

BILANS ZNISZCZEŃ:

- mosty – 100%
- dworce kolejowe – 100%
- budynki przemysłowe – 90%
- **budynki zabytkowe (w tym kościoły) – 90%**
- **obiekty kultury – 95%**
- obiekty służby zdrowia – 90%
- izby mieszkalne – 72,1%
- obiekty szkolnictwa – 70%
- telefoniczna sieć kablowa – 70%
- drzewostan w parkach – 60%
- budynki i urządzenia elektrowni – 50%
- obiekty wodociągowe – 30%

Całość strat materialnych poniesionych przez miasto i jego mieszkańców podczas II wojny światowej to 18,20 miliarda przedwojennych złotych (według wartości złotówki z sierpnia 1939 roku), czyli ok. **45,3 miliarda dolarów** (według wartości współczesnej).

Mapa przedstawiająca skalę zniszczeń Warszawy po upadku Powstania Warszawskiego, 1944 rok
Map showing the scale of the destruction of Warsaw after the fall of the Warsaw Uprising, 1944

1. Pożar zachodniego skrzydła Zamku Królewskiego i Wieży Zygmunta, 17 września 1939 roku
The fire of the west wing of the Royal Castle and Sigismund Tower, September 17, 1939
1. Pacyfikacja powstania w warszawskim getcie zakończona wypalaniem i niszczeniem budynków
Pacification of the Warsaw Ghetto Uprising ending in burning and destroying buildings
2. Wypalanie budynków przez jednostki niemieckie, fot. ze zbiorów Bundesarchiv
The burning of buildings by German units, photo from the Bundesarchiv collection

ZBURZENIE PAŁACU BRÜHLA ORAZ PAŁACU SASKIEGO

sierpień 1939

W Warszawie trwają przygotowania do wojny. Budowane są rowy przeciwlotnicze, także w centrum miasta – przy placu Piłsudskiego.

wrzesień 1939

Pałac Brühla zostaje uszkodzony. Zniszczeniu ulega jedna z oficyn oraz dach korpusu głównego, w elewacji widoczne są ślady po pociskach.

Pałac Saski zostaje uszkodzony przez pociski artyleryjskie, niektóre pomieszczenia strawił pożar, na elewacji widoczne są ślady po pociskach.

W wyniku nalotów zniszczone zostają kamienice przy ulicy Wierzbowej. Zburzona jest również **kamienica Lesslów** przy ulicy Królewskiej.

okres okupacji (1939-1944)

Po kapitulacji Warszawy obiekty wokół placu Piłsudskiego zostają zajęte przez administrację niemiecką i wojsko. Plac Piłsudskiego – przemianowany w 1940 roku na Adolf-Hitler-Platz – staje się centralnym punktem „dzielniczycy rządowej” – rejonu wydzielonego jako obszar „Tylko dla Niemców”.

W Pałacu Saskim urządzona zostaje kwatera główna Wehrmachtu, Pałac Brühla przeznaczono z kolei na siedzibę gubernatora dystryktu warszawskiego Ludwiga Fischera.

Hotel Europejski staje się miejscem wypoczynku dla żołnierzy Wehrmachtu wracających z frontu. W siedzibie Instytutu Propagandy Sztuki zlokalizowano kantinę żołnierską.

sierpień – październik 1944

Wybuch Powstania Warszawskiego na kilka dni odcina rejon „dzielniczycy rządowej”. Oddziałom powstańczym udaje się opanować plac Teatralny i plac Żelaznej Bramy. Jednak już po 7 sierpnia wojska niemieckie zaczynają wypierać powstańców z zajętych pozycji. W tym czasie obiekty na placu Piłsudskiego nie ulegają jednak większym zniszczeniom.

4 września 1944

W czasie Powstania Warszawskiego **plyta Grobu Nieznanego Żołnierza** zostaje **zmiądzona** przez przejeżdżający czołg niemiecki.

Po upadku powstania Niemcy rozpoczynają proces systematycznego wyburzania miasta.

11 grudnia 1944

Rozpoczyna się wywożenie mienia ruchomego z Pałacu Saskiego i Pałacu Brühla. Rabowane są nie tylko meble i wyposażenie, ale też elementy dekoracyjne, np. marmury czy sztukaterie.

16 grudnia 1944

Pomnik księcia Józefa Poniatowskiego zostaje wysadzony w powietrze.

18 grudnia 1944

Pałac Brühla (Ossolińskich) zostaje wysadzony w powietrze.

27 grudnia 1944

Podjęta zostaje pierwsza próba wysadzenia Pałacu Saskiego. Część kolumnady wraz z Grobem Nieznanego Żołnierza nie ulega zniszczeniu.

29 grudnia 1944

Następuje ponowne wysadzenie ocalałych części Pałacu Saskiego, w tym środkowych kolumn pod Grobem Nieznanego Żołnierza. Pod gruzami ostają się jedynie przysypane fragmenty arkad. Zburzenie Pałacu Saskiego w ostatnich dniach grudnia 1944 roku – zaledwie kilkanaście dni przed wkroczeniem Armii Czerwonej – było niemal ostatnim akordem niszczenia zabytków stolicy.

Zaciekłość niszczenia posunięto tak daleko, że osobno wysadzano nawet bramy Pałacu Ossolińskich, ozdobione rokokowymi rzeźbami. Przy wysadzaniu tego właśnie pałacu ujawnił się najwyraźniej **świadomy i fachowy stosunek do niszczonego obiektu**. Pośród bowiem budowli pałacowych z XVII i XVIII wieku znajdował się budynek nowy, pozbawiony wartości artystycznej – narożnik od ul. Wierzbowej i Fredry. Otóż ten właśnie budynek pozostał nienaruszony. Tak przeprowadzić zniszczenia mógł tylko architekt lub historyk sztuki, zdolny wybrać i ocenić istotnie wartościowe elementy budowli.

Wystawa „Warszawa oskarża”
1945 rok

Witold Suchodolski:

Innego dnia byliśmy naoczniymi świadkami (zatrzymano naszą ciężarówkę na rogu ulic Wierzbowej i Niecałej) wysadzenia w powietrze pałacu Brühlowskiego, który stał jeszcze niespalony. Zastosowano tu tę samą technikę burzenia, co przy burzeniu Zamku w Warszawie. Wzdłuż murów kapitałnych wykuto co parę metrów nieco nad ziemią głębokie otwory, wypełniono je materiałem wybuchowym i połączono wszystkie przy pomocy przewodnika. Nastąpiła głucha detonacja, w oczach naszych cały gmach jak gdyby podskoczył nieco w górę i znikł w obłokach pyłu wapiennego. Gdy tuman pyłu osiadł, oczom naszym ukazała się olbrzymia piramida pogruchotanych cegieł i całych brył muru na miejscu dawnego MSZ przy ul. Wierzbowej. Całe to makabryczne widowisko przed naszymi oczyma rozegrało się w odległości kilkudziesięciu metrów od naszej ciężarówki.

Piękna monumentalna kolumnada pałacu, oddzielająca plac od Ogrodu Saskiego nie od razu runęła. Ostały się dwie środkowe kolumny ponad Grobem Nieznanego Żołnierza. Wysadzono je oddzielnie dnia następnego.

Wystawa „Warszawa oskarża”

1. Kopanie rowów przeciwlotniczych w Warszawie przed pałacem Kronenberga, w tle widoczny plac Piłsudskiego, sierpień 1939 roku
Digging anti-aircraft trenches in Warsaw in front of the Kronenberg Palace, in the background visible is Pilsudski Square, August 1939

2. Pałac Brühla z uszkodzonym dachem, jesień 1939 roku
The Brühl Palace with a damaged roof, fall 1939

3. Pałac Saski w lutym 1940 roku – nadal widoczne ślady po zniszczeniach z okresu oblężenia miasta
The Saxon Palace in February 1940 – traces of damage from the siege of the city are still visible

4. Widok zniszczeń w północnym skrzydle Pałacu Saskiego oraz wypalona kamienica przy ulicy Ossolińskich 6, jesień 1939 roku, fot. ze zbiorów Muzeum Powstania Warszawskiego
View of the destruction in the north wing of the Saxon Palace and the burned tenement house at 6 Ossolińskich Street, fall 1939, photo from the Warsaw Rising Museum collection

5. Ruiny Pałacu Brühla, w tle widać wypalone kamienice przy ulicy Fredry
Ruins of the Brühl Palace and Wierzbowa Street, in the background you can see burnt tenement houses at Fredry Street

6. Ruiny Pałacu Brühla i fragment ulicy Wierzbowej
Ruins of the Brühl Palace and Wierzbowa Street

7. Ruiny Pałacu Saskiego od strony Ogrodu Saskiego, 1945 rok
Ruins of the Saxon Palace from the side of the Saxon Garden, 1945

8. Zniszczony Grób Nieznanego Żołnierza w ruinach Pałacu Saskiego, zdjęcie ze zbiorów Muzeum Powstania Warszawskiego
Destroyed Tomb of the Unknown Soldier in the ruins of the Saxon Palace, photo from the Warsaw Rising Museum collection

9. Zdjęcie lotnicze ruin na placu Piłsudskiego, 1945 rok
Aerial photo of ruins on Pilsudski Square, 1945

„Nie ma prawie ani jednego historycznego czy monumentalnego gmachu który o ile nie byłby zupełnie zniszczony nie był poważnie zniszczony.”

„Budynki o szczególnej wartości były przygotowywane z dużym nakładem pracy przez borowanie niezliczonej liczby otworów dla ładunków wybuchowych do wysadzenia ich w powietrze.”

„To nie były konieczności wojenne i to nie były przeciętne gmachy.”

„Im większe znaczenie dla kultury polskiej przedstawiała dana budowla, tym precyzyjniejsze stosowano środki zniszczenia (katedra, pałac Brühla, Pałac Saski itd.).”

Stefan Starzyński:

Odbudujemy jeszcze stolicę

Uszkodzenia Warszawy są kolosalne. (...) **Nie ma prawie ani jednego historycznego czy monumentalnego gmachu który o ile nie byłby zupełnie zniszczony nie był poważnie zniszczony.** Całe ulice faktycznie nie istnieją jak Nowy Świat, Świętokrzyska. Zniszczone są zupełnie Zamek, katedra św. Jana, kościół Bernardynów, Resursa Obywatelska, Filharmonia, Pałac Raczyńskich, Muzeum Rolnictwa i Przemysłu, Tow. Kred. Ziemskie, Teatr Wielki, Pałac Kronenberga, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i wiele mniej lub więcej historycznych pałaców, domów mieszkalnych. **Poważnie uszkodzone są Ratusz, M. S. Z., Sztab główny, Zachęta, Muzeum Narodowe i wiele innych.**

Piękna Warszawa nie istnieje już, nie istnieje też Warszawa historyczna, nie istnieje Warszawa, którąśmy znali, ale istnieje Warszawa bohaterska. Warszawa, której historia będzie zapisana wśród najbardziej bohaterskich obron miast świata. Warszawa, która spełniła swój obowiązek wobec Ojczyzny, po żołniersku i do ostatniej chwili. Wierzymy mocno, że sprawiedliwość dziejowa musi zapanować, że Warszawa znów będzie wkrótce stolicą wielkiej i potężnej Polski.

Warszawę odbudujemy wówczas większą i wspanialszą niż była.

Jan Zachwatowicz:

Od początku listopada 1944 do połowy stycznia 1945 roku brałem udział w wyjazdach do Warszawy do prac ewakuacyjnych. Wywożenie dzieł sztuki mimo pozwolenia odbywało się w sposób nielegalny. (...) Podczas moich wyjazdów do Warszawy mogłem stwierdzić przebieg programowego niszczenia miasta. Bloki domów były wypalane według kwartałów oznaczonych na murach czerwoną farbą. Niezależnie od tego **budynki o szczególnej wartości były przygotowywane z dużym nakładem pracy przez borowanie niezliczonej liczby otworów dla ładunków wybuchowych do wysadzenia ich w powietrze.** W ten sposób zostały zburzone kolejno: Zamek Królewski, kościoły Starego Miasta, zespół pałacu Ossolińskich i Saskiego (**Sztab Główny**), pomniki Poniatowskiego i Mickiewicza, Saperów oraz przygotowane zostały do wysadzenia: Teatr Wielki, Łazienki – po uprzednim ich spaleniu – oraz Belweder.

Stanisław Lorentz:

Stwierdzam raz jeszcze: to są fakty, w dziejach nowoczesnych jednorazowe. Nie było takiego wypadku, by świadomie w toku akcji wojennej, by programowo palono takie zbiory biblioteczne jak te, które były w Bibliotece Krasieńskich, by minowano i wysadzano w powietrze budynki, które zawierały bezcenne skarby sztuki.

Przecież jeszcze 16 stycznia 1945 roku, w przeddzień ucieczki, podpalono gmach biblioteki publicznej, zawierający pół miliona tomów. **Przecież pałace Saski i Brühla wysadzone były w powietrze w grudniu 1944 roku, nie w toku działań powstańczych.** Przecież i Zamek Królewski nie był wysadzony w czasie powstania, a po nim. I Stare Miasto zostało spalone nie w toku akcji, lecz w połowie września, po poddaniu się tej dzielnicy.

To nie były konieczności wojenne i to nie były przeciętne gmachy.

Roman Piotrowski:

Wyludnione miasto poddano systematycznemu rabunkowi, po czym nastąpiło palenie i burzenie ograbionego miasta. Przy badaniu rodzaju zniszczeń widać doprowadzone do szczytu napięcie złej woli, wyrażające się w dostosowywaniu dokładności zniszczenia do kulturalnej wartości obiektów. **Im większe znaczenie dla kultury polskiej przedstawiała dana budowla, tym precyzyjniejsze stosowano środki zniszczenia (katedra, pałac Brühla, Pałac Saski itd.).**

Ruiny Grobu Nieznanego Żołnierza, fot. Zofia Chomętowska, ze zbiorów © Chomętowscy / FAF
Ruins of the Tomb of the Unknown Soldier, photo: Zofia Chomętowska, from the collection © Chomętowscy / FAF

PLAC PIŁSUDSKIEGO PLACEM ZWYCIĘSTWA

W styczniu 1945 roku Warszawa była „miastem ruin”. Zniszczono nie tylko tkankę architektoniczną miasta i dobra kultury narodowej, ale też strukturę społeczną miasta oraz jego wielokulturowy charakter. Ocalali mieszkańcy – pomimo ogromu tragedii i rozmiaru zniszczeń – zaczęli stopniowo powracać do Warszawy.

14 lutego 1945 roku powołano **Biuro Odbudowy Stolicy (BOS)**. Wobec ogromnej skali zniszczeń miasta całkowita jego rekonstrukcja do stanu sprzed wojny nie była możliwa. Kształt projektów nowej Warszawy wynikał w znacznej mierze ze zdominowania BOS przez architektów będących pod wpływem przedwojennej awangardy, często o radykalnych poglądach. Odbudowa została podporządkowana ideologii socjalistycznej: nowe miasto miało być widocznym efektem zmian ustrojowych i politycznych.

To podejście wpłynęło także na kształt centralnego miejsca przedwojennej Warszawy – najważniejszego polskiego placu, który od 9 maja 1946 roku nosił nazwę **placu Zwycięstwa**.

ZBURZONE ARKADY ZNISZCZENIA GROBU NIEZNAWEGO ŻOŁNIERZA

„Warszawa była smutna, jak martwa”

Pierwszą wartę honorową przy zachowanych fragmentach Grobu Nieznanego Żołnierza zaciągnięto jeszcze 17 stycznia 1945 roku.

Konieczne było szybkie uporządkowanie przestrzeni z gruzów dawnych pałaców. Na początku maja 1945 roku przystąpiono do odgruzowywania ruin Pałacu Saskiego. Prowadzone prace ukazały **ogrom zniszczeń Grobu Nieznanego Żołnierza – znikły wszystkie znicze, kraty były poskręcane, a sama płyta nagrobna – roztrzaskana**. O szacunku dla grobu i celowym uratowaniu pomnika przez niemieckich saperów nie mogło być mowy.

Tak w relacji jednego z żołnierzy Grób Nieznanego Żołnierza wyglądał w maju 1945 roku:

*Chciałem z nimi porządkować ten Grób. Dowódca zgodził się. Następnego dnia – była to niedziela – deszcz ciął gęsty, od samego rana. W taki dzień Warszawa była smutna, jak martwa. Nawet straganików na ulicach się nie widziało... Z dowódcą batalionu, por. Grzębowski i por. Przyborowski poszliśmy obejrzeć teren. Zwały gruzu kryły wszystko. **Na grobie** – jak mówił por. Grzębowski – **leżała kiedyś płyta z szarego kamienia. Znaleźliśmy kawałki. Reszta** – jak się później okazało – **była niemal w proszku**. Kiedy zaczęli porządki, przy pomocy drucianej siatki odsiewali kawałki i zbierali na kupkę. Wszystko co było szare.*

A później, któregoś dnia, odmietli gruz wokół grobu. Dubaniowski klęknął tuż przy symbolicznej mogile. Wszyscy przerwali pracę i obstąpili go. Położyli najpierw dwie bryły płyty. A on klęcząc, dobierał ze sporej kupy gruzu kawałki i pasował je do tych brył. Początkowo było to bardzo trudne, szło opornie. Ale Dubaniowski był uparty. Nie rezygnował. Ile dni to trwało? Tydzień, dwa? – Udało nam się w końcu ułożyć całą płytę. Zalaliśmy dziury cementem. Pierwsza delegacja zagraniczna mogła składać wieniec.

Andrzej Lechowski, „W służbie stolicy. Wojsko Polskie w odbudowie Warszawy 1945–1947”

Plac Zwycięstwa, widok w kierunku zachodnim. Widoczny Grób Nieznanego Żołnierza i jeden z bloków Osiedla Za Żelazną Bramą
Victory Square, west view. The Tomb of the Unknown Soldier is visible and one of the blocks of the Za Żelazną Bramą estate

Forma odbudowy pomnika nie była oczywista. W listopadzie 1945 roku zdecydowano jednak o pozostawieniu mauzoleum w tym samym miejscu, wraz z fragmentem ruin dawnego założenia. Prace zlecono architektowi **Zygmuntowi Stępińskiemu**.

Dla władz najważniejszy w projekcie był czas potrzebny na przygotowania do planowanych obchodów pierwszej rocznicy zakończenia wojny. Architekci BOS nie chcieli wówczas jeszcze decydować o formie odbudowy tej części Warszawy. Część architektów i konserwatorów zabytków podnosiła postulat odbudowy Pałacu Saskiego oraz Pałacu Brühla. Próbowano przede wszystkim zatrzymać usuwanie pozostałości gmachów, bez przeprowadzenia jakichkolwiek badań i dokumentacji.

W dokumencie skierowanym do kierownika BOS przez naczelnika Wydziału Architektury i Inżynierii, inżyniera architekta **Bohdana Lacherta** z 2 marca 1946 roku można przeczytać:

Jako zasadnicze wytyczne przy projekcie tymczasowego uporządkowania placu przyjęto:

- przeprowadzenie robót w taki sposób, żeby wykonanie ich w niczym nie przesądziło przyszłego ukształtowania urbanistycznego i architektonicznego najważniejszego punktu Osi Saskiej;
- zabezpieczenie wszystkich istotnie zabytkowych wartości terenu.

*W związku z tym ostatnim punktem komunikujemy, że: (...) **wszystkie wartościowe pod względem artystycznym i zabytkowym fragmenty gmachu Sztabu i Pałacu Brühla (Ossolińskich) zostaną wobec jak najzyczliwszego do tej sprawy ustosunkowania się władz wojskowych zabezpieczone bądź na miejscu, bądź przewiezione na inny lepiej nadający się do tego teren.***

Pod koniec marca 1946 roku na łamach „Skarpy Warszawskiej” ukazał się artykuł „Zachowajmy Warszawie jej najpiękniejszy plac”, w którym architekci **Jan Zachwatowicz** i **Piotr Biegański** z Wydziału Architektury Zabytkowej BOS apelowali o odbudowę zniszczonych gmachów.

*I oto dziś znowu stoimy w przededniu wielkich historycznych zdarzeń na tymże placu. W stolicy Polski, w sercu Rzeczypospolitej jednakże w jak odmiennych warunkach, w jakże smutnym otoczeniu. Znikome ślady tego otoczenia jeszcze pozwolą choć w myśli na szczątkach murów, Pałacu zobaczyć sylwetę Sztabu i kolumnadę Grobu Nieznanego Żołnierza, pozwalają umiejscowić posąg Poniatowskiego. Wczoraj! A dziś? Dziś plac pustoszeje, mimo, że projekt jego odbudowy jest zupełnie konkretny. Bogaci w doświadczenie i pomni krzywdy doznanej w tym miejscu, **podejmujemy odbudowę całej ściany placu w starym zarysie na odcinku Pałac Saski i Pałac Ossolińskich.** (...)*

Na Placu Saskim odtwarzamy sylwetę architektoniczną obu pałaców, w tej formie, w jakiej Niemcy nie mogli jej znieść i jakiej wymaga zasada odbudowy zabytków, dokumentów kultury narodu.

Jan Zachwatowicz, Piotr Biegański, „Zachowajmy Warszawie jej najpiękniejszy plac”

1946 – ROCZNICA ZAKOŃCZENIA WOJNY

Działania prowadzone przez wojsko w związku z przygotowaniem do obchodów pierwszej rocznicy zakończenia wojny pomijały jednak ustalenia i wytyczne. Wyburzono ocalałe ściany budynków, wysadzono w powietrze zachowany cokół pomnika księcia Józefa Poniatowskiego, rozebrano bunkry, zasypano okopy i rowy przeciwdziałkowe, a z terenu wywieziono ponad **35.000 m³ gruzu**, pomimo że sporo elementów obu pałaców było nieuszkodzonych i możliwych do wykorzystania przy ich odbudowie.

Działania te spotykały się ze sprzeciwem części warszawiaków, w tym również przedstawicieli kultury i sztuki. List w tej sprawie do Bolesława Bieruta skierował dziekan i Rada Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej.

*Wobec odbywającej się obecnie na placu Saskim zupełnej likwidacji przez rozbiórkę i wysadzanie pozostałości zniszczonych przez okupanta niemieckiego **wybitnych pomników architektury dawnego pałacu Saskiego i dawnego pałacu Ossolińskich** Rada Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej w trosce o los nielicznych szczątków pomników kultury narodowej wnosi o spowodowanie zmiany formy i zakresu prowadzonych obecnie prac, tak aby pozostałości tych pomników były uszanowane.*

Podobne apele nie przynosiły jednak żadnych skutków. W 1946 roku władze komunistyczne zdecydowały o nieodbudowywaniu Pałacu Saskiego.

PRACE PRZY GROBIE NIEZNAJANEGO ŻOŁNIERZA – ODBUDOWA CZY ADAPTACJA?

Grób Nieznanego Żołnierza miał być gotowy na przyjęcie defilady wojskowej już w maju 1946 roku. Rozpoczęto więc prace nad nadaniem zachowanym ruinom pomnika nowej formy. Zadanie to powierzono architektowi Zygmuntowi Stępińskiemu. Nowe kraty projektował twórca ich przedwojennych wersji – Henryk Grunwald, a wykonane zostały w przedwojennej pracowni Braci Łopieńskich.

Odbudowany Grób Nieznanego Żołnierza nie odzyskał elementów wystroju zaprojektowanych w 1925 roku przez Stanisława Ostrowskiego. Z kolei nowe elementy poddano manipulacji propagandowej związanej z wprowadzaniem ustrojem. Na środkowej kracie umieszczono Krzyż Grunwaldu (odznaczenie ustanowione przez Krajową Radę Narodową), a wieńczącego ją orła pozbawiono korony. Na Krzyżu Walecznych zmieniono historyczną datę (z 1920 na 1918), aby zatrzeć skojarzenia z walkami polsko-bolszewickimi. Z Orderu Virtuti Militari wymazano datę: 1792 rok.

Dawne cztery tablice pobojozisk z lat 1914–1920 zastąpiono sześcioma nowymi, upamiętniającymi miejsca walk z faszyzmem i hitleryzmem w latach 1936–1945, wraz z walkami z okresu wojny domowej w Hiszpanii.

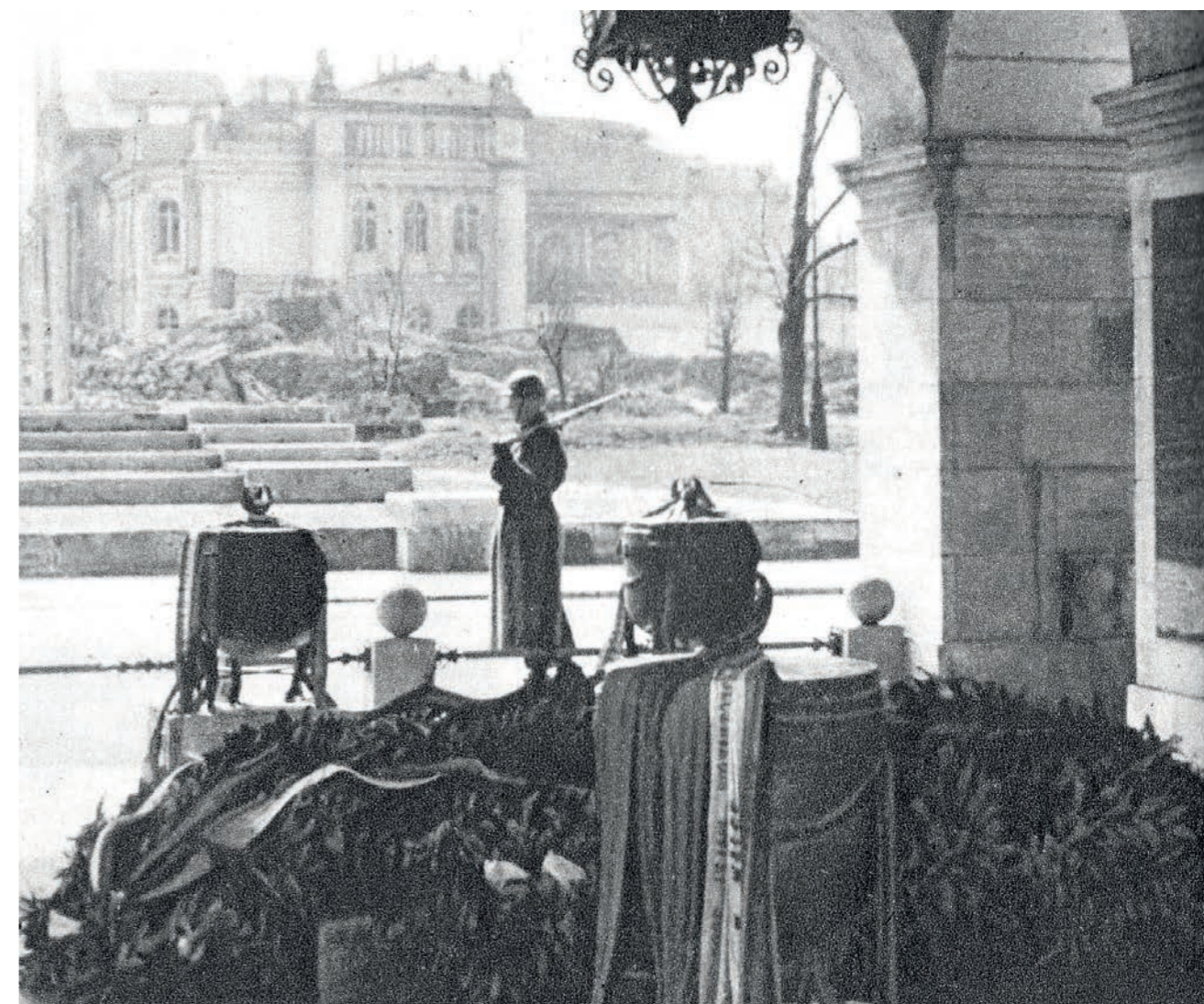
Uroczystości przed Grobem Nieznanego Żołnierza trwały **od 8 do 9 maja 1946 roku**. Pierwszego dnia, przy dźwiękach „Marsza żałobnego” Chopina, do urn złożono ziemię z 24 pól bitewnych oraz odczytano apel poległych. Następnego dnia uroczyste przekazano Grób Nieznanego Żołnierza oraz plac – od tej chwili nazwany **placem Zwycięstwa** – Warszawie.

Plac Zwycięstwa pełnił funkcję jednego z najważniejszych placów miasta. Był on świadkiem przełomowych wydarzeń powojennej historii Polski. To na tym placu 2 października 1979 roku, w czasie pierwszej pielgrzymki do kraju papież Jan Paweł II wypowiedział pamiętne słowa, które stały się wezwaniem do walki z władzą komunistyczną.

Jan Paweł II

„Wołam, ja, syn polskiej ziemi, a zarazem ja, Jan Paweł II, papież. Wołam z całej głębi tego Tysiąclecia, wołam w przeddzień Święta Zestania, wołam wraz z wami wszystkimi: Niech zstąpi Duch Twój! Niech zstąpi Duch Twój i odnowi oblicze ziemi. Tej ziemi!”

Widok na Grób Nieznanego Żołnierza spod arkad, w kierunku Placu Zwycięstwa, około 1949 roku
The Tomb of the Unknown Soldier, view from the inside to the Zwycięstwa Square, 1949

BIURO ODBUDOWY STOLICY

22 stycznia 1945 roku Marian Spychalski, ówczesny prezydent Warszawy, powołał Biuro Organizacji i Odbudowy Warszawy, a jego kierownictwo powierzył profesorowi Janowi Zachwatowiczowi. 14 lutego 1945 roku jednostkę przekształcono w Biuro Odbudowy Stolicy, którym kierował Roman Piotrowski.

Działania BOS obejmowały inwentaryzację pozostałości obiektów architektonicznych, w tym zabytków, oraz ich zabezpieczenie wraz z przygotowaniem planu odbudowy. Prowadzono również prace planistyczne, nadzór budowlany oraz prace konserwatorskie. Wydział Architektury Zabytkowej BOS prowadził prace nad odbudową Starego i Nowego Miasta, Traktu Królewskiego oraz Łazienek.

Dzięki działalności Biura Odbudowy Stolicy udokumentowano zniszczenia miasta oraz proces odbudowy. Archiwum BOS wpisano na listę światową programu „Pamięć Świata” UNESCO.

Prace biura odcisnęły trwały ślad na współczesnym wyglądzie Warszawy. Mimo niewątpliwych zasług niektóre decyzje i działania BOS do dziś budzą kontrowersje. W opinii wielu badaczy znaczną część obiektów z historycznego śródmieścia Warszawy można było odbudować. Wiele obiektów zostało jednak z nakazu BOS zniszczonych lub przebudowanych.

Pracownicy Biura Odbudowy Stolicy – pracownia Śródmieście
Employees of the Capital Reconstruction Bureau – Śródmieście studio

PIOTR BIEGAŃSKI (1905–1986)

architekt, konserwator, urbanista, profesor Politechniki Warszawskiej

Po II wojnie światowej był jednym z organizatorów Biura Odbudowy Stolicy, początkowo pełniąc funkcję zastępcy, a następnie kierownika Wydziału Architektury Zabytkowej. Wykładał również na Politechnice Warszawskiej. W latach 1947–1954 był **stołecznym konserwatorem zabytków**.

Warszawa zawdzięcza mu projekty odbudowy Pałacu Staszica oraz Pałacu Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu. Ponadto był autorem projektu rekonstrukcji Pałacu Kazimierzowskiego i Zamku Ujazdowskiego oraz kierownikiem odbudowy Starego Miasta. Obok Jana Zachwatowicza Biegański uważany jest za przedstawiciela tzw. polskiej szkoły konserwatorskiej.

ZYGMUNT STĘPIŃSKI (1908–1982)

architekt, urbanista, absolwent Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej

Po zakończeniu wojny aktywnie uczestniczył w procesie odbudowy Warszawy, pracując w ramach Biura Odbudowy Stolicy. Był odpowiedzialny za odbudowę Grobu Nieznanego Żołnierza, a także budynku Sądów Wojskowych i Hotelu Europejskiego przy ówczesnym placu Zwycięstwa. Uczestniczył w pracach przy odbudowie ulic: Nowy Świat i Krakowskie Przedmieście. Był współautorem projektu Trasy W-Z oraz zabudowy przy placu Konstytucji, a także wielu charakterystycznych obiektów, które na stałe wpisały się w panoramę warszawskiej architektury, takich jak kino Skarpa czy pawilon Cepelii przy ulicy Marszałkowskiej.

JAN ZACHWATOWICZ (1900–1983)

architekt, profesor Politechniki Warszawskiej, generalny konserwator zabytków

Po wybuchu II wojny światowej, był kierownikiem **Zakładu Architektury Polskiej**, decydując o kontynuowaniu nauczania w ramach tajnego kursu. Zaangażował się w ratowanie polskich dóbr kultury. Działał także w strukturach Polskiego Państwa Podziemnego oraz rejestrował zniszczenia zabytków architektury dokonywane przez Niemców w czasie okupacji. Był jednym z uczestników tzw. **Akcji Pruszkowskiej**, w wyniku której udało się wywieźć ze zniszczonej Warszawy wiele dzieł sztuki oraz dokumentów, w tym zbiory Zakładu Architektury Polskiej.

Po wojnie był **generalnym konserwatorem zabytków** – funkcję tę pełnił przez 12 lat. Jego działalność i determinacja doprowadziły do odbudowy wielu zabytków architektury w Warszawie oraz innych polskich miastach w duchu tzw. polskiej szkoły konserwatorskiej.

Nie w każdym wypadku udało się doprowadzić do realizacji projektów Zachwatowicza. Odbudowy zgodnie z jego planami nie doczekały się m.in. Pałac Saski i Pałac Brühla.

Jan Zachwatowicz był autorem międzynarodowego znaku – biało-niebieskiej tarczy – umieszczanego na budowach zabytkowych oraz sygnatariuszem tzw. Karty Weneckiej dotyczącej konserwacji i restauracji zabytków.

Nie mogąc zgodzić się na wydarcie nam pomników kultury, będziemy je rekonstruowali, będziemy je odbudowywali od fundamentów, aby przekazać pokoleniom, jeżeli nie autentyczną to przynajmniej dokładną formę tych pomników, żywą w naszej pamięci i dostępną w materiałach. (...)

Katakлизм ostatniej wojny postawił sprawę jeszcze ostrzej. Z premedytacją wydarło całe stronicę naszej historii, pisane kamiennymi zgłoskami architektury. Poczucie odpowiedzialności wobec przyszłych pokoleń domaga się odbudowy tego co nam zniszczono, odbudowy pełnej, świadomej tragizmu popełnianego fałszu historycznego.

Jan Zachwatowicz, „Program i zasady konserwacji zabytków”

O PRZERWANEJ ODBUDOWIE

NAJNOWSZA HISTORIA PAŁACU SASKIEGO

W latach powojennych wielokrotnie podejmowano próby zagospodarowania przestrzeni wokół Grobu Nieznanego Żołnierza w formie, którą nadano mu w 1946 roku. Rozpisanych zostało kilka konkursów, które miały na celu wybór kierunku realizacji otoczenia najważniejszego placu Warszawy. Żaden jednak nie doczekał się pełnej realizacji. Plac Piłsudskiego swój wygląd w dużej mierze zawdzięcza przypadkowi oraz wieloletniej niemocy władz publicznych.

Po 1989 roku niemal każde kolejne władze miasta próbowały podjąć temat zagospodarowania tego placu. Pojawiały się pomysły rekonstrukcji Pałacu Saskiego i Pałacu Brühla; proponowano dla nich różne funkcje. Rozpoczęcie inwestycji wciąż jednak odsuwano w czasie, argumentując to pilniejszymi potrzebami stolicy.

Na poważnie prace nad odbudową Pałacu Saskiego zostały podjęte w **2004 roku**, za czasów warszawskiej prezydentury **Lecha Kaczyńskiego**. Z jego inicjatywy ogłoszono kilka przetargów na zagospodarowanie zachodniej pierzei placu. W 2006 roku podpisano umowę z generalnym wykonawcą.

W 2008 roku, mimo znacznych środków poniesionych na realizację odbudowy, z uwagi na światowy kryzys gospodarczy prezydent Warszawy Hanna Gronkiewicz-Waltz odsunęła rekonstrukcję Pałacu Saskiego i Pałacu Brühla na bliżej nieokreśloną przyszłość.

1. Piwnice Pałacu Saskiego odsłonięte w czasie badań archeologicznych prowadzonych w latach 2006-2007, fot. Joanna Borowska
Basements of the Saxon Palace uncovered during archaeological excavations in 2006-2007, photo: Joanna Borowska

3. Wirtualna Podróż – grafika z projektu PAWILON VR
Virtual Journey – graphics from the PAWILON VR project

DEKLARACJA

o restytucji Pałacu Saskiego w Warszawie
dla uczczenia
Setnej Rocznicy Odzyskania Niepodległości
Rzeczypospolitej Polskiej

Sprawując urząd Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej, do którego obowiązków należy dbanie o wielowiekową tradycję Polaków, uroczystie deklaram, po konsultacji z Komitetem Narodowych Obchodów Setnej Rocznicy Odzyskania Niepodległości Rzeczypospolitej Polskiej, objęcie opieką planu odbudowy Pałacu Saskiego jako trwałego pomnika niepodległości, symbolu ciągłości państwowej oraz przywiązania obywateli do rodzimej kultury i dziedzictwa, które stanowią dobro wspólne całego Narodu.

Zważywszy, że Pałac Saski wraz z Grobem Nieznanego Żołnierza jest trwale obecny w zbiorowej świadomości Polaków i przedstawia integralny element naszej narodowej spuścizny, uważam spełnienie postulatów przywrócenia tej zburzonej podczas II wojny światowej budowli za szczególny akt pamięci, który pozostanie dla potomnych trwałym śladem obchodów Stulecia Odzyskania przez Polskę Niepodległości, przejawem troski Polaków o materialne dziedzictwo suwerennej Ojczyzny, a także widomym znakiem więzi łączących dzisiejszą Rzeczpospolitą z odrodzonym w 1918 roku Państwem Polskim.

Andrzej Duda
Andrzej Duda

Warszawa, 11 listopada 2018 roku

Deklaracja prezydenta RP Andrzeja Dudy o restytucji Pałacu Saskiego jako trwałego symbolu niepodległości
Declaration of the President of the Republic of Poland Andrzej Duda on the restitution of the Saxon Palace as a permanent symbol of independence

2004

styczeń 2004

Przetarg na odbudowę Pałacu Saskiego oraz Pałacu Brühla w formule partnerstwa publiczno-prywatnego.

Lech Kaczyński:

Rozpoczynamy odbudowę warszawskich zabytków na wielką skalę – dwa stare pałace, pełniące ważne funkcje państwowe w okresie międzywojennym, staną znów na placu Piłsudskiego.

czerwiec 2004

II etap przetargu ze specyfikacją przyszłych funkcji obu obiektów.

październik 2004

Przygotowanie inwestycji napotyka na liczne problemy: konieczne okazuje się rozwiązanie sprawy roszczeń spadkobierców przedwojennych właścicieli kamienic przy ulicy Królewskiej.

2005

czerwiec 2005

Zgoda Rady m.st. Warszawy na finansowanie inwestycji odbudowy Pałacu Saskiego z budżetu miasta.

lipiec – sierpień 2005

Przetarg na projekt i budowę Pałacu Saskiego (wartość 160 mln złotych).

2006

kwiecień 2006

Kolejne przedłużenie przetargu i otwarcie ofert.

maj 2006

Rozstrzygnięcie przetargu – wygrywa oferta Budimex-Dromex.

czerwiec 2006

Uroczyste podpisanie umowy na budowę Pałacu Saskiego następuje **21 czerwca 2006** roku na placu Piłsudskiego.

sierpień 2006

Początek badań archeologicznych. Propozycja przeniesienia Pałacu Saskiego na siedzibę warszawskiego ratusza.

2007

maj 2007

Decyzja o wpisaniu najstarszych relikwów piwnic Pałacu Saskiego do rejestru zabytków.

wrzesień 2007

Uchwała Rady m.st. Warszawy w sprawie lokalizacji siedziby Urzędu m.st. Warszawy.

Decyzja o przenosinach już jest. Teraz będziemy ją realizować. Sam Pałac Saski jest na ratusz za ciasny. Jeśli połączymy go z kamienicami od Królewskiej, prawie się pomieścimy. Ale dopiero odbudowa Pałacu Brühla pozwoli skupić wszystkie biura w jednym miejscu.

Jacek Wojciechowicz, wiceprezydent Warszawy

listopad 2007

Wstrzymanie inwestycji – tymczasowe zabezpieczenie odsłoniętych piwnic.

2008

styczeń 2008

Rozwiązanie umowy z Budimex-Dromex „za porozumieniem stron – w wyniku wystąpienia przesłanek niezależnych od stron”.

Rzecznik ratusza Tomasz Andryszczyk zapewnił jednak, że miasto nie rezygnuje z odbudowy Pałacu Saskiego i innych budynków zachodniej pierzei pl. Piłsudskiego na siedzibę magistratu. Jeszcze w marcu ma być ogłoszony przetarg na projekt Pałacu Saskiego, tym razem z zachowaniem historycznych piwnic. Potem kolejny przetarg – na wykonawcę prac.
„Gazeta Stołeczna”

marzec 2008

Kolejny przetarg na projekt Pałacu Saskiego.

czerwiec 2008

Nowe stanowisko władz miasta w sprawie kontynuowania odbudowy zachodniej pierzei placu Piłsudskiego. Rekonstrukcja Pałacu Saskiego i Pałacu Brühla odsunięta na czas po organizacji mistrzostw Euro 2012.

Ratusz zdecydował: radykalnie tnie wydatki na inwestycje. Z budżetu miasta wypada definitywnie Pałac Saski i tymczasowo most Krasińskiego. Nie będą budowane w ramach oszczędzania na most Północny i II linię metra.

„Pałac poległ dla mostu”, „Życie Warszawy”

październik 2008

Podpisanie umowy z firmą Mostostal na **zasypianie piwnic Pałacu Saskiego**. **Decyzja o wstrzymaniu odbudowy na czas po Euro 2012.**

2008–2018

Działalność organizacji pozarządowych na rzecz wznowienia przerwanej odbudowy Pałacu Saskiego, w tym m.in.:

2008 – projekt Forum Rozwoju Warszawy

2012 – **powołanie Stowarzyszenia Saski 2018**

2014 – debata „Pałac Saski na 100-lecie odzyskania niepodległości”

2017 – spotkanie w Domu Polonii w Warszawie: **apel do najwyższych władz Rzeczypospolitej Polskiej w sprawie wznowienia odbudowy pałacu Saskiego** podpisany przez potomków **polskich kryptologów odpowiedzialnych za złamanie szyfru Enigmy** – Janinę Sylweistrzak (córkę Mariana Rejewskiego), Janusza Różyckiego (syna Jerzego Różyckiego) oraz Jerzego Palluth (syna Antoniego Pallutha)

2018

11 listopada 2018 roku, podczas obchodów 100. rocznicy odzyskania niepodległości przez Polskę, Prezydent RP inauguruje odbudowę Pałacu Saskiego, ogłaszając **deklarację o restytucji Pałacu Saskiego jako trwałego pomnika niepodległości oraz symbolu ciągłości państwowej.**

REKONSTRUKCJE I ODBUDOWY NA ŚWIECIE

POLSKA SZKOŁA KONSERWATORSKA A WSPÓŁCZESNE ODBUDOWY

Po zakończeniu II wojny światowej zniszczenia na terenie Polski były ogromne. W gruzach leżały liczne ośrodki starożytne oraz najważniejsze architektoniczne pomniki polskiej kultury i tradycji.

Najbardziej zniszczona była Warszawa, którą Niemcy po upadku Powstania Warszawskiego systematycznie palili i wyburzali, niszcząc 90% obiektów zabytkowych. W odbudowę stolicy zaangażowano ogromny nakład sił i środków. Proces ten był koordynowany przez powołany w tym celu zespół architektów, urbanistów, inżynierów różnych specjalności, ekonomistów i prawników skupionych w ramach Biura Odbudowy Stolicy. Za przywracanie warszawskich zabytków odpowiedzialny był Wydział Architektury Zabytkowej, którego pracownikami byli m.in. Jan Zachwatowicz i Piotr Biegański. To im stolica zawdzięcza obecny wygląd m.in. Starego Miasta czy Traktu Królewskiego.

Szczególnie ważna jest postać profesora **Jana Zachwatowicza**. Wyrażona przez niego postawa, że „(...) nie mogąc zgodzić się na wydarcie naszych pomników kultury, będziemy je rekonstruować, będziemy je odbudowywać od fundamentów, aby przekazać pokoleniom jeśli nie autentyczną to przynajmniej dokładną formę tych pomników, żywą w naszej pamięci i dostępną w materiałach (...)”, legła u podstaw tzw. **polskiej szkoły konserwatorskiej** w latach 1946–1950.

Polska szkoła konserwatorska zakładała, że odbudowa powinna odtwarzać formę obiektów jak najwierniej – łącznie z wnętrzami, jeśli było to możliwe. Wypracowane założenia metodologiczne realizowano, rekonstruując zniszczone obiekty w oparciu o gruntowne studia ikonograficzne i historyczne, a jeśli to było możliwe – na planach. Zasady te kolidowały z normami obowiązującymi wówczas w doktrynach konserwatorskich. W tym duchu odbyła się również odbudowa Zamku Królewskiego w Warszawie, w której zachowane fragmenty oryginalnego zabytku wykorzystano przy budowie nowego gmachu.

Polskie działania w rekonstrukcji historycznych obiektów były fenomenem na skalę światową i zostały docenione w 1980 roku **wpisem warszawskiego Starego Miasta na listę światowego dziedzictwa UNESCO**.

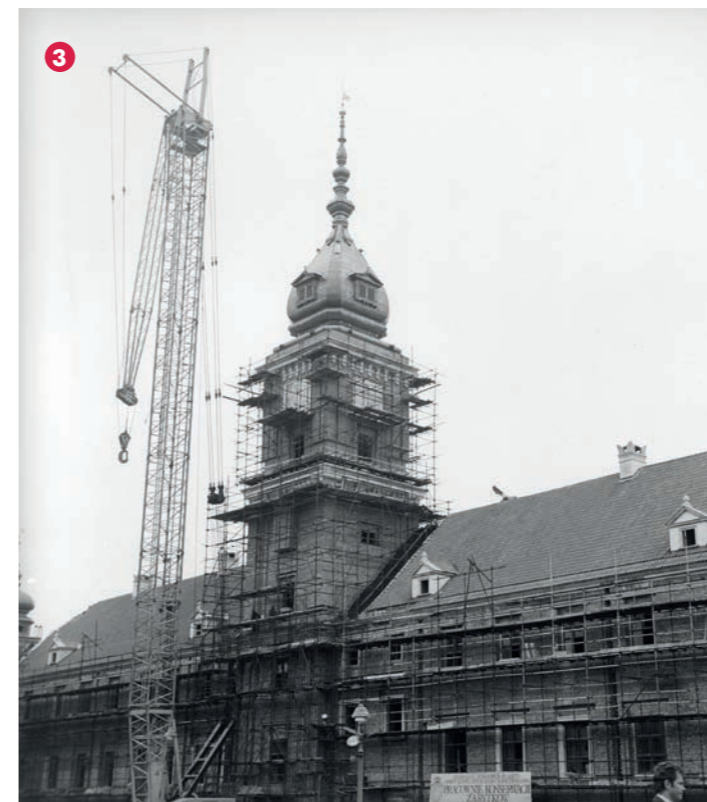
Do osiągnięć i założeń polskiej szkoły konserwatorskiej odwołują się zwolennicy rekonstrukcji prowadzonych obecnie w innych krajach europejskich, w których takie działania bezpośrednio po wojnie z różnych względów nie były podejmowane.

Od drugiej połowy lat 70. XX wieku – w czasie gdy w Polsce w zasadzie zaniechano kolejnych projektów rekonstrukcji – proces ten z dużym poparciem społecznym rozpoczął się w innych państwach, gdzie zniszczone historyczne części miast nie były wcześniej odbudowane.

Projekty rekonstrukcji są realizowane obecnie niemal na całym świecie, m.in. na **Węgrzech**, na **Litwie**, we **Francji** czy w **Rosji**. Wyjątkowo dużo obiektów przywraca się na terenie **Niemiec** (w Dreźnie, Poczdamie czy Berlinie).

Rekomendacja Warszawska w sprawie odbudowy i rekonstrukcji dziedzictwa kulturowego, 2018
Warsaw recommendation on recovery and reconstruction of cultural heritage, 2018

1. Zamek Królewski w Warszawie został wysadzony przez Niemców między 8 a 13 września 1944 roku
The Royal Castle in Warsaw was blown up by the Germans between 8 and 13 September 1944
2. Trwająca odbudowa Zamku Królewskiego w Warszawie, 1974 rok
The reconstruction of the Royal Castle in Warsaw, 1974
3. Poważnie zniszczony w trakcie II wojny światowej Zamek Hohenzollernów w Berlinie rozebrano w 1950 roku, a na jego miejscu powstał Pałac Republiki
The Hohenzollern Castle in Berlin severely damaged during World War II was demolished in 1950 and the Palace of the Republic was built in its place
4. W 2013 roku rozpoczął się projekt odbudowy Zamku Berlińskiego, obecnie trwają prace nad wykonaniem sztukaterii elewacji budynku, fot. Paweł Drozd
In 2013, the project to rebuild the Berlin Castle began; currently the works among others on stucco of buildings' facades are being carried out, photo: Paweł Drozd
5. Zniszczony w lutym 1945 roku, w trakcie bombardowań, Frauenkirche (kościół Marii Panny) w Dreźnie, pozostawiony w formie trwałej ruiny, Deutsche Fotothek
Destroyed in February 1945, during the bombings, Frauenkirche (Church of Our Lady) in Dresden, left in the form of permanent ruin, Deutsche Fotothek
6. Kościół Marii Panny odbudowano w latach 1994–2005 jako symbol pojednania, fot. Joachim Moeglich
The Church of Our Lady was rebuilt in the years 1994–2005 as a symbol of reconciliation, photo: Joachim Moeglich

RESTORING THE HEART OF INDEPENDENT POLAND

p. 9 The exhibition **“Przywracamy Serce Niepodległej” (“Restoring the Heart of Independent Poland”)** portrays the rich history of Warsaw’s most important square – Piłsudski Square – and the history of the main buildings, which formed its western frontage until December 1944.

Saxon square – along with the **Saxon Palace** and the **Brühl Palace** – was the most important place in the reborn Polish state, the true **Heart of Independent Poland**.

The representative character of that place was stolen by World War II. The complicated post-war history did not allow for the reconstruction of the buildings constituting the western frontage of Piłsudski Square, even though such attempts were made several times, and the need for reconstruction was already proclaimed in 1946 by Jan Zachwatowicz and Piotr Biegański from the Department for Historic Architecture of the Capital Reconstruction Bureau.

Plans to restore the damaged heart of the capital, however, are taking on a real shape currently. The Saski 2018 association has been working since 2012 on resuming the interrupted reconstruction of the Saxon Palace for the 100th anniversary of Poland regaining its independence.

On November 11, 2018, the **President of the Republic of Poland** announced a **declaration on the restitution of the Saxon Palace in Warsaw** as “a permanent monument of independence, a symbol of state continuity and the attachment of citizens to native culture and heritage, which are the common good of the entire nation.” According to the declaration, the restitution of the Saxon Palace – as a special act of remembrance – is to be a “visible sign of the ties connecting today’s Rzeczpospolita (Republic of Poland) with the Polish State reborn in 1918”.

In anticipation of the commencement of construction works, we invite you to view the contents of the exhibition “Restoring the Heart of Independent Poland”. We hope that the exhibition will help to recreate the image of the pre-war heart of the capital – a place of particular importance to the revived Second Republic of Poland.

p. 10-21 History of Piłsudski Square in Warsaw dates back to the 17th century and is associated with the history of the noble and magnate families, **Morsztyn and Ossoliński**.

In 1661, in the area of the present Tomb of the Unknown Soldier, **Jan Andrzej Morsztyn**, erected a baroque palace in the place of his family manor – most probably according to the design of Giovanni Battista Gisleni.

The history of the Brühl (Ossolinski) Palace began in **1639–1642**, when a two-story palace was built for the chancellor, Marshal of the Sejm, and Sandomierz voivode Jerzy Ossoliński. It was one of the first magnate residences made of stone in Warsaw. In the years 1681–1696, the palace was rebuilt according to the design of Tylman van Gameren on the order of the Lubomirski family, who took over the building after the death of Jerzy Ossoliński.

In **1713, King Augustus II the Strong** bought the baroque Morsztyn palace from Ludwika Maria, daughter of Jan Andrzej Morsztyn. Augustus II the Strong extended the Morsztyn palace. Royal architects employed in the Saxon Construction Office in Warsaw located the palace within the newly created architectural and garden complex, the so-called Saxon Axis, one of the greatest achievements of Polish urban planning of the 18th century. Saxon architects have been shaping the new axial concept for nearly 40 years.

In **1727**, Augustus II opened the Saxon Garden to the inhabitants of Warsaw, making it the **first public city garden in Poland**.

Since 1733, King Augustus III continued the expansion of the palace and the arrangement of the Saxon Garden.

Another chapter in the history of the Sandomierz Castle at Wierzbowa Street, which owes its most popular name to the Saxon minister **Henry Brühl**, the first minister of King Augustus III, is connected with the Saxon dynasty.

During the reign of Stanisław August Poniatowski, the Saxon Palace lost its status as a royal residence. The building housed the Saxon embassy and government institutions. The building also served as a rental palace and was rented to private persons.

In 1797, after Poland lost its independence, the Prussian king acquired the Saxon Palace for the Treasury. At that time, the building was already destroyed.

From 1804 to 1817, the northern wing of the palace housed the **Warsaw Lyceum** and apartments of professors teaching in it, including the father of Frédéric Chopin.

Subsequent changes in ownership, legal status, and functions of the building in the second half of the 18th century and in the first half of the 19th century were not conducive to maintaining the building in good condition. A general renovation of the palace had to be carried out.

In 1837, the devastated palace – together with the reconstruction order – was bought by a merchant from Brest-Litovsk, Jan Skwarcow. In the years 1838–1842, a thorough modernization of the building, designed by **Wacław Ritschel** and modified by **Adam Idźkowski**, has been carried out. At that time, an „exclusive apartment building” was created, consisting of two independent buildings with internal courtyards. The main body of the palace was demolished. A colonnade was erected in its place, thanks to which the square was connected directly with the Saxon Garden.

In the Saxon Palace, in the apartment from the Wierzbowa Street side, the talent of **Frédéric Chopin**, who lived in the palace for six years, evinced itself.

In the southern wing there were multi-room apartments of the aristocracy, including the apartment of **Jadwiga Łuszczewska’s (Diotima’s)** family.

---

p. 22-26 **From Saxon Square to Piłsudski Square
Army and foreign service – “two clearly state functions”**

After regaining independence, the buildings located at Saxon Square quickly became the seats of institutions most important from the perspective of the resurgent state. Already in November 1918, the Saxon Palace became the seat of the **General Staff of the Polish Army**, and in the years 1918 – 1920, the Brühl Palace was gradually made available to be the seat of the **Ministry of Foreign Affairs**.

The resurgent Polish army and foreign service played an crucial role in regaining independence in 1918 and strengthening it in the following years. Key decisions were made, inter alia, at the Saxon Palace and the Brühl Palace.

Saxon Square, which in 1928 was renamed to Piłsudski Square, became the **heart of the reborn Polish state**.

In the period of the Second Republic of Poland, the area of Saxon Square became a place of momentous events aimed at transforming the symbolism of the public space in Warsaw which was subjected to Russification in the 19th century. During the first years of the reborn Polish state, many activities were undertaken to assign new meanings to that area.

---

p. 27-29 **Rebirth of the Polish Army**

When Poland regained independence in 1918, there were already military organizations and formations created during World War I that the army of the reborn Poland was basing on.

Polish troops fought both on the side of the central states and the Entente, and many Polish soldiers died in the ranks of foreign armies on the fronts of the Great War. The most important formations of this period, giving rise to the Polish Army of the independent Polish state, include the **Polish Legions** (transformed into the Polish Armed Forces), **Polish Army in the East** (including Polish Corps in Russia), and **General Haller’s Blue Army**.

The revival of the Polish Army in 1918 was a complex process that took place in a complicated political and international environment. In October 1918, the Regency Council of the Kingdom of Poland began organizing the Polish armed forces. On **October 12, 1918**, a decree was issued regarding the assumption of **supreme command over the army** by the Regency Council. The organization of the General Staff of the Polish Army, which was created on the basis of the decree of **October 25, 1918**, began. General **Tadeusz Jordan-Rozwadowski** became the first Chief of Staff. On November 11, 1918, the Regency Council transferred the superior command over the army to **Józef Piłsudski**.

The Saxon Palace and Saxon Square in Warsaw became important places for the Polish Army during that time. The palace was the **seat of the General Staff**, and military parades and pledges of military troops took place on that square.

---

p. 30-33 **On the threshold of the Independent Poland: Saxon Square in November 1918**

The regaining of independence by Poland in 1918 was a complex process, but November 11, 1918 was considered as the symbolic date of this event. At that time, the Regency Council transferred the superior command over the army to Józef Piłsudski, who had arrived in Warsaw the day before.

The exceptional atmosphere associated with regaining independence and the enthusiasm of those November days were particularly noticeable in Warsaw, where the disarming of the German troops continued. On November 11, 1918, Polish soldiers occupied the building of the guardhouse – the Garrison Headquarters and assumed the guard over Saxon Square. On this special day, Poles also took over **the Saxon Palace** and **the Brühl Palace** from the German administration.

---

p. 34-43 **The breaking of Bolshevik ciphers was not the only success of the Second Department, the so-called Dwójka (“Two”). In the 1920s and 1930s, Dwójka had the reputation of being one of the best intelligence services in the world.**

One of the most important successes of pre-war intelligence was the breaking of the **German Enigma cipher** – in December 1932 at the Saxon Palace. This was done by three Polish cryptologists: **Marian Rejewski**, **Jerzy Różycki**, and **Henryk Zygalski**, who for several years successfully followed subsequent improvements of the German machine, breaking increasingly complicated encryption methods.

However, after the improvements introduced in 1938, the personnel and financial capabilities of Polish intelligence were not enough to continue the work. In January 1939, a precedent cooperation was established between French, English, and Polish intelligence services, and their representatives began to exchange bits of the most valuable information about German encryption methods. The intelligence and cryptologic services of individual countries have been assigned letter codenames: **X** (France), **Y** (United Kingdom), and **Z** (Poland). In the last week of July 1939, a meeting of representatives of cryptologic services took place in Pyry, during which the Second Department revealed the Polish achievements in breaking the Enigma cipher to the French and British intelligence. Work on breaking the Enigma cipher, started at the Saxon Palace, could have been continued in France and Great Britain in a secret center at Bletchley Park.

The Polish contribution to breaking German ciphers was invaluable and significantly accelerated the end of World War II, which contributed to saving millions of lives.

---

p. 44-67- **The Brühl Palace as a symbol of the Ministry of Foreign Affairs**

In October and November 1918, the **Ministry of Foreign Affairs** took rooms in the **Kronenberg Palace** at Królewska Street and Małachowski Square, previously used by the Provisional Council of State and the Regency Council. The offices were also temporarily located in the building at 22 Miodowa Street and of course in the outbuilding of the **Brühl Palace at Wierzbowa 1 street**. It was one of the most beautiful palaces in Warsaw that was soon to become the only seat and the symbol of the Ministry of Foreign Affairs.

In the years 1932–1937 the building was renovated under the direction of architect Bohdan Pniewski. The renovated palace became not only a true symbol of Polish diplomacy during the Second Republic of Poland, but also a landmark of Warsaw. In one of the pre-war foreign films devoted to the Polish capital, the **Brühl Palace** was even described as the **chief glory of the city’s architecture**.

---

p. 68-85 **Almost every country in the world has a monument commemorating unknown soldiers. The idea of paying homage to nameless soldiers was born after the tragedy of World War I.**

In Poland, there were long discussions regarding the location and shape of the future monument dedicated to unknown soldiers – victims of the fight for the country’s independence.

On December 2, 1924 on the Saxon Square, in front of the monument of Prince Józef Poniatowski, a stone slab made of sandstone appeared with the inscription: **“To an unknown soldier who died for his homeland.”** For a long time, the founder remained unknown, but the residents of Warsaw confirmed the initiative and the choice of the location of the future monument by placing flowers and grave candles under the plaque. Saxon Square turned out to be the best location for that monument.

The design of the Tomb of the Unknown Soldier was to be integrated into the arcades of the Saxon Palace and the urban layout of the square, and at the same time had to ensure accessibility during the organization of official ceremonies

The construction of the Tomb of the Unknown Soldier was entrusted to the sculptor **Stanisław Ostrowski** and this was certainly his most important project.

The most important thing in the monument's design was the tomb itself, in which the remains of the Unknown Soldier rested – in the form of a steel crypt, closed with gray-stone plate, with the inscription: **“Here lies the Polish Soldier who died for his homeland.”** The grave was placed in the center of the colonnade of the Saxon Palace, with the whole monument also occupying two neighboring arcades.

The tomb was separated from the Saxon Garden by three decorative grates – the background for the monument. The grates were decorated: on the central one, there was the image of the eagle on a shield, on the left one – the cross of the Order of Virtuti Militari, and on the right one – the Cross of Valor.

On the inside of the pillars were granite plaques with the names of selected battlefields where the Polish army fought. Under each of the plates there is a candle in the shape of a goblet supported by three figures of the goddess Nike.

The monument was flanked by **two reliefs placed on the side walls of the Saxon Palace**, under the arcades. They depicted the panoply motif – eagles and banners surrounded by hussar wings.

On the vault above the tombstone was a **fresco with a laurel wreath** and ribbons decorating it. Under the arcade vault, metal lanterns were hung on both sides of the plate.

The remains of the Unknown Soldier were selected by draw. First, the battlefield from which they were to come was selected. The choice fell on the Lwów (currently: Lviv) battlefield. Then coffins were selected, and the final choice was made by Jadwiga Zarugiewicz – the mother whose missing son fought to defend Lwów.

The remains of the Unknown Soldier belonged to a young enlistee who was killed by a headshot.

They were solemnly laid in the Tomb in the arcades of the Saxon Palace on November 2, 1925.

---

p. 86-97 The Saxon Palace and the Brühl Palace were not badly damaged in September 1939. After renovation, they were allocated to the headquarters of the Wehrmacht command and the seat of the Warsaw district governor – Ludwig Fischer, respectively. During the Warsaw Uprising, this area as a German district did not suffer as much as the rest of the city. Only after the fall of the uprising, the buildings were stripped and then destroyed by blowing them up.

On December 16, 1944, the monument to Prince Józef Poniatowski was blown up. On December 18, 1944 – the Brühl Palace was blown up. On December 27, 1944 – the first attempt was made to blow up the Saxon Palace. Part of the colonnade with the Tomb of the Unknown Soldier has survived. On December 29, 1944, the surviving parts of the Saxon Palace were blown up again. Fragments of arcades survived under the rubble, directly below which was the Tomb of the Unknown Soldier. Collapsed columns destroyed the monument.

---

p. 98-111 In the face of such great damage to Warsaw, not rebuilding the city and leaving its ruins as a symbol of memory has been considered. However it was decided to make the effort to rebuild Warsaw.

The Capital Reconstruction Bureau was established. Due to the huge scale of the city's destruction, complete reconstruction to the state before the war was not possible. The shape of the designs of the new Warsaw was largely a result of the bureau being dominated by architects influenced by the pre-war avant-garde, often with radical views. The reconstruction was also subordinated to the socialist ideology – the new city was to be a visible effect of political changes and transformation.

This approach also influenced the shape of the central place of pre-war Warsaw – the most important Polish square, which from May 9, 1946 was called **Zwycięstwa Square**. It was necessary to quickly clean the space from the debris of the former palaces.

The surviving fragment of the arcades of the former Saxon Palace of **the Tomb of the Unknown Soldier** was rebuilt in the form of so-called permanent ruin.

The efforts of **Jan Zachwatowicz** and **Piotr Biegański** led to the reconstruction of some of the historic buildings of former Warsaw. The most important are the Old Town and the Royal Castle. Both architects also raised the need to rebuild the Saxon Palace and the Brühl Palace.

BIBLIOGRAFIA:

Książki:

Beck Jadwiga, „Kiedy byłam ekscelencją”, Warszawa 1990

Beck Józef, „Wspomnienia o polskiej polityce zagranicznej 1926–1939”, Kraków 2015

Borowy Waclaw, „Z zapisek Borowego (1944–1945)” [w:] „Walka o dobra kultury. Warszawa 1939–1945”, Stanisław Lorentz (red.), Warszawa 1970

Charazińska Elżbieta, „Ogród Saski”, Warszawa 1979

Ciechanowski Jan (red.), „Marian Rejewski 1905–1980: życie Enigmą pisane”, Bydgoszcz 2005

Ciężka Barbara, Grajek Marek, „Maksymilian Ciężki: 1898-1951”, Szamotuły 2008

Czarnecki Henryk, „Zburzenie Warszawy. Największe »Heil Hitler!«, Warszawa 2017

Davies Norman, „Powstanie 44”, Kraków 2004

Długolecki Piotr, Szczepanik Krzysztof, Faryś Janusz, Walczak Henryk (współpr.), „Ministerstwo Spraw Zagranicznych II Rzeczypospolitej. Organizacja, polityka, ministrowie”, Szczecin 2015

Drozdowski Marian, „Starzyński”, Warszawa 2006

Drozdowski Marian, Królikowskich Lech, Gmitruk Janusz, Skoczek Tadeusz, Ordon Longina, Pilch-Nowakowska Xymena, „Kronika narodzin II Rzeczypospolitej 1914–1923”, Warszawa 2018

Drymmer Wiktor Tomir, „W służbie Polsce. Wspomnienia żołnierza i państwowca z lat 1914–1947”, Kraków 2014

Idźkowski Adam, „Plany budowli obejmujące rozmaite rodzaje domów, mieszkań wiejskich różnej wielkości, kościołów, gmachów publicznych, mostów, ogrodów, monumentów itp. szczegółów w rozmaitych stylach architektury”, Warszawa 1843

Jędrzejewicz Wacław, „Wspomnienia”, Wrocław 1993

Jędrzejewicz Wacław, „Józef Piłsudski 1867–1935. Życiorys”, Warszawa 2013

Kęsik Grzegorz, „Polityka wobec miejskich przestrzeni historycznych. Uwarunkowania, podmioty, modele decyzyjne”, Saarbrücken 2014

Kitowicz Jędrzej, „Pamiętniki do panowania Augusta III. i Stanisława Augusta; z rękopismu X. Andrzeja Kitowicza wydane przez A. Woykowskiego”, Poznań 1840

Kmieciak Tadeusz, „Sztab Generalny Wojska Polskiego 1918–1939. Udział w wojnach o granice i funkcjonowanie w warunkach zagrożenia państwa”, Warszawa 2012

Konarski Kazimierz, „Pałac Brühlowski w Warszawie”, Warszawa 1915

Labuda Gerard, Łossowski Piotr (red.), „Historia Dyplomacji Polskiej”, Warszawa 1995

Lechowski Andrzej, „W służbie stolicy. Wojsko Polskie w odbudowie Warszawy 1945–1947”, Warszawa 2002

Lisowski Witold, „Panteon Pamięci Narodowej. Historia Grobu nieznanego Żołnierza”, Warszawa 2006

Luba Iwona, „Art and Diplomacy, Diplomacy of Art during the Second Polish Republic (1918–1939)” [w:] „Polish Diplomacy Art and Architecture 1918–1939”, Monika Kuhnke (ed.), Warsaw 2017

Łuszczewska Jadwiga, „Pamiętnik Deotymy (Jadwigi Łuszczewskiej)”, Warszawa 1910

Moczarski Kazimierz, „ Rozmowy z katem”, Warszawa 1995

Morawski Kajetan, „Tamten brzeg. Wspomnienia i szkice”, Warszawa 2018

Morawski Kajetan, „Wspólna droga z Rogerem Raczyńskim. Wspomnienia”, Poznań 1998

Nowik Grzegorz, „Zanim złamano »Enigmę«... Polski radiowywiad podczas wojny z bolszewicką Rosją 1918–1920”, Warszawa 2004

Nowik Grzegorz, „Zanim złamano »ENIGMĘ«... Rozszyfrowano »REWOLUCJĘ«. Polski radiowywiad podczas wojny z bolszewicką Rosją 1918–1920”, Warszawa 2010

Ostrowska-Grabska Halina, „Bric à brac 1848–1939”, Warszawa 1978

Prus Bolesław, „Ogród Saski”, <https://wolnelektury.pl/katalog/lektura/prus-ogrod-saski.html>

Piłsudski Józef, „Pisma zbiorowe: wydanie prac dotychczas drukiem ogłoszonych. T. 5”, Warszawa 1937

Piłsudski Józef, „Pisma zbiorowe: wydanie prac dotychczas drukiem ogłoszonych. T. 8”, Warszawa 1937

Polak Bogusław, Skubisz Paweł (red.), „„Politycznie obcy!”. Żołnierze Wojska Polskiego w zainteresowaniu komunistycznego aparatu represji i propagandy w latach 1944-1956”, Szczecin 2011

Przygoński Antoni, „Powstanie warszawskie w sierpniu 1944 r. T. I.”, Warszawa 1980

Rottermund Andrzej (red. nauk.), „Jan Zachwatowicz 1900–1983. Architekt”, Warszawa 2013

Rowiński Aleksander, Markert Wojciech, „Pamięć nieustająca... jest takie miejsce w Warszawie”, Warszawa 2012

Sawicki Jerzy, „Zburzenie Warszawy. Zeznania generałów niemieckich przed polskim prokuratorem członkiem polskiej delegacji przy Międzynarodowym Trybunale Wojennym w Norymberdze”, Warszawa 1949

Sawicki Tadeusz, „Rozkaz zdławić powstanie. Niemcy i ich sojusznicy w walce z powstaniem warszawskim”, Warszawa 2010

Schimitzek Stanisław, „Drogi i bezdroża minionej epoki: wspomnienia z lat pracy w MSZ, 1920–1939”, Warszawa 1976

Skarbek Fryderyk hr., „Pamiętniki Seglasa przez Fryderyka hr. Skarbka”, Warszawa 1898

Sobieraj Maciej (oprac.), „Fototeka Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego w dokumentach Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego”, Lublin 2013

Stępiński Zygmunt, „Siedem placów Warszawy”, Warszawa 1988

Stępiński Zygmunt, „Gawędy warszawskiego architekta”, Warszawa 1984

Suchodolski Witold, „Ze wspomnień archiwisty” [w:] „Walka o dobra kultury. Warszawa 1939–1945”, Stanisław Lorentz (red.), Warszawa 1970

Trybuś Jarosław, „Warszawa niezaistniała”, Warszawa 2012

Turing Dermot, „X Y Z. Prawdziwa historia załamania szyfru Enigmy”, Poznań 2019

Wójcicki Kazimierz Władysław, „Pamiętniki dziecka Warszawy”, Kraków 1909

Wyszczelski Lech, „Obrona Warszawy 1939”, Warszawa 2015

Wyszczelski Lech, „Warszawa. Listopad 1918”, Warszawa 2008

Zachwatowicz Jan, „Ochrona zabytków w Polsce”, Warszawa 1965

Żórawski Zdzisław, „Dziennik obrońcy Warszawy, wrzesień 1939 r.”, Warszawa 2011

Sikora Krzysztof, Wesołowski Andrzej (red.), „U Źródeł Sztabu Generalnego Wojska Polskiego 1918–1921”, Warszawa 2008

Wesołowski Andrzej (red.), „Odrodzenie Wojska Polskiego 1918–1921 w materiałach Centralnego Archiwum Wojskowego”, Warszawa 2008

Artykuły:

Czarnecka Regina, „Oddział II Sztabu Głównego (Generalnego) w latach 1921–1939. Zarys organizacyjny i przegląd zawartości inwentarza”, „Biuletyn Wojskowej Służby Archiwalnej” 2006, nr 28

Hajota, „Laura z Brzezińskich Guérinowa”, „Tygodnik Ilustrowany” 1883, nr 50

Kowalewski Jan, „Cykl Rumuński”, „Zeszyty Historyczne” 1964, nr 6

Koźmiński Karol, „Pod arkadami Pałacu Saskiego”, „Polska Zbrojna” 1925, nr 298

Kuhnke Monika, „Sztuka i dyplomacja. Związki sztuki i polskiej dyplomacji w latach 1918–1939”, „Cenne, bezcenne, utracone” 2018, nr 3–4

Lauterbach Alfred, „Wnętrza Pałacu Ministerstwa Spraw Zagranicznych”, „Arkady” 1938, r. 4/4

Nanowski Ludomir, „Przebieg ekshumacji na cmentarzu Obrońców Lwowa”, „Polska Zbrojna” 1925, nr 298

Rejewski Marian, „Jak matematycy polscy rozszyfrowali Enigmę”, „Roczniki Polskiego Towarzystwa Matematycznego, Seria II: Wiadomości Matematyczne XXIII” 1980

Skóra Wojciech, „Pierwszy okres istnienia polskiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych 1918–1921 (koncepcje, organizacja, kadry)”, „Pamięć i Sprawiedliwość” 1/2018

Starzyński Stefan, „Odbudujemy jeszcze stolicę”, „Kurier Warszawski” 1939, nr 119

Tołwiński Tadeusz, „Memoriał w sprawie regulacji placu Józefa Piłsudskiego w Warszawie”, „Architektura i Budownictwo: Miesięcznik Ilustrowany”, 1934, nr 11

Ulatowski Łukasz, „Wywiad”, „Polityka. Pomocnik Historyczny”, 2019, nr 8

Urzykowski Tomasz, „Przetarg na odbudowę Pałacu Saskiego i Brühla”, „Gazeta Wyborcza” 2004

Zachwatowicz Jan, Biegański Piotr, „Zachowajmy Warszawie jej najpiękniejszy plac”, „Skarpa Warszawska” 1946, nr 12

Zachwatowicz Jan, „Program i zasady konserwacji zabytków”, „Biuletyn Historji Sztuki i Kultury”, Warszawa 1946

„Plac Marszałka Piłsudskiego w świetle konkursu”, „Architektura i Budownictwo: Miesięcznik Ilustrowany” 1935, nr 3–4

„Pokłosie dnia 2-go listopada. Sarkofag chwały”, „Polska Zbrojna” 1925, nr 303

„Symbol bohaterstwa polskiego w panteonie chwały narodowej”, „Polska Zbrojna” 1925, nr 302

„Wywiad udzielony przez Józefa Piłsudskiego”, „Kurier Poranny” 1926

Inne:

Kowalewski Jan, „Szyfry kluczem zwycięstwa w 1920 r.”, „Na Tropie” 1969, R. XXII, 7-8 nr (przedruk: Związek Łącznościowców „Komunikat” 2001)

Rejewski Marian, „Matematyczne podstawy rozwiązania niemieckiego szyfru maszynowego Enigma. Raport”, 1979

Rejewski Marian, „Wspomnienia z mej pracy w Biurze Szyfrów Oddziału II Sztabu Głównego w latach 1930-1945. Raport”, 1967

Rejewski Marian, „ENIGMA 1930–1940. Metoda i historia rozwiązania niemieckiego szyfru maszynowego w zarysie. Raport”, 1942

Tarasiewicz Kordian, „Archiwum Historii Mówionej”, <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/kordian-tarasiewicz,3500.html>

„Straty wojenne Warszawy 1939–1945. Raport”, Zespół Doradców Prezydenta miasta stołecznego Warszawy, Warszawa 2004

„Warszawa oskarża. Przewodnik po wystawie urządzonej przez biuro odbudowy stolicy wespół z muzeum narodowym w Warszawie”, Warszawa 1945

„Zeznania Jana Zachwatowicza z 12 czerwca 1946 r., Akta w sprawie oskarżenia Ludwika Fischera i innych; Główna Komisja Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce” [w:] „Zapisy Terroru”, Zapisyterroru.pl

„Zeznania Romana Piotrowskiego z 2 stycznia 1947 r., Protokół Rozprawy Głównej w formie stenogramu w sprawie Fischera i innych z dnia 31. XI. 1946, 2-I, 3-I-1947 r.; Tom IV, Najwyższy Trybunał Wojskowy” [w:] „Zapisy Terroru”, Zapisyterroru.pl

„Zeznania Stanisława Lorentza z 18 grudnia 1946 r., Protokół Rozprawy Głównej w formie stenogramu w sprawie Ludwika Fischera i innych z dnia 17.XII, 18. XII, 19.XII.1946 r.; Tom II, Najwyższy Trybunał Narodowy” [w:] „Zapisy Terroru”, Zapisyterroru.pl

niepodległa

Dofinansowano ze środków Programu Wieloletniego NIEPODLEGŁA na lata 2017–2022 w ramach Programu Dotacyjnego „Niepodległa”.

ORGANIZATOR

PARTNERZY

PATRONAT HONOROWY

MAZOWIECKI
WOJEWÓDZKI
KONSERWATOR
ZABYTEKÓW

Przygotowanie wystawy:

Stowarzyszenie Saski 2018

Współpraca:

Stowarzyszenie INTBAU

Stowarzyszenie Zespół Opiekunów
Kulturowego Dziedzictwa
Warszawy „ZOK”

Dowództwo Garnizonu Warszawa

Konsultacje merytoryczne:

prof. dr. hab. Marian Marek
Drozdowski

Konsultacje varsavianistyczne:

Piotr Otrębski
Jerzy Bombczyński

Koncepcja

wystawy:

Maria Wardzyńska

Opracowanie graficzne:

Marta Gierych

PATRONAT MEDIALNY

ISBN: 978-83-956115-0-6

